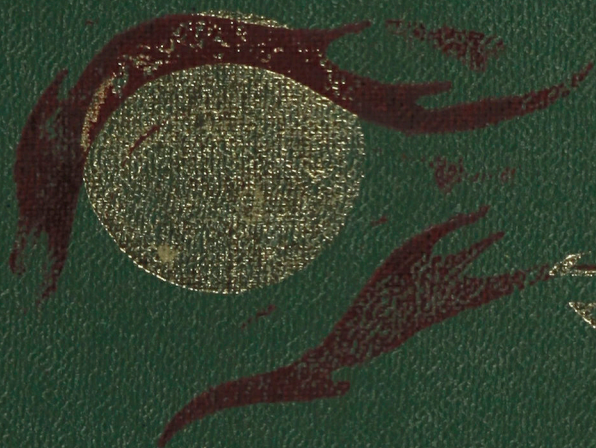
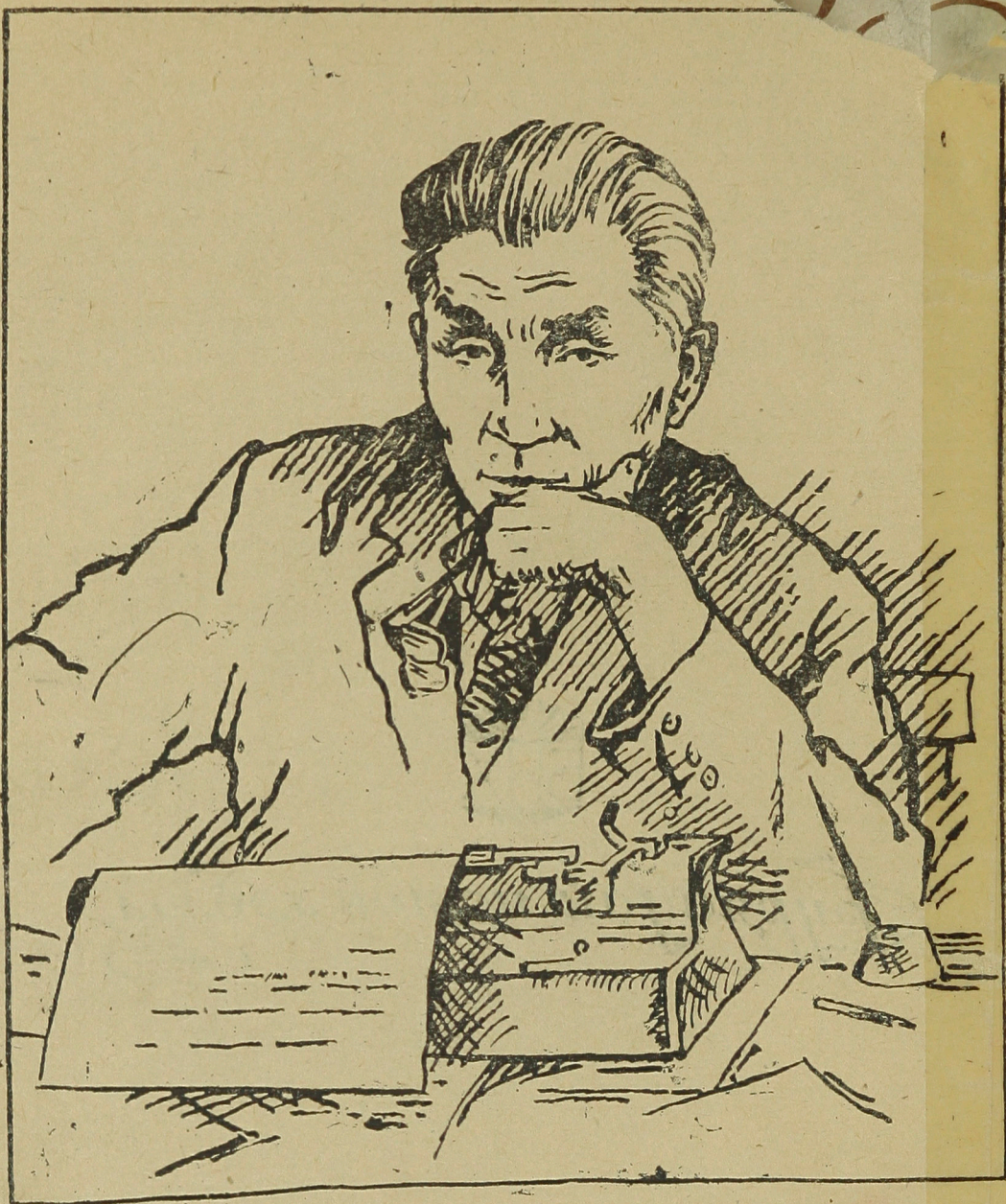

Д-Р. БАТОЖАБАН

Мөрийн гэгээний
хүчээр
Хүн
Эрх

Д Багонидаев

Тансаардала

І Н О М

Нэгэдэхи бүлэг

ГЭМТЭН БАРИГДАБА

Январь нарын ян гэмэ хүйтэндэ баабгайнаа жаргалтай амитан гэжэ Байгал шадар байха аабы даа. Эшээндээ тэрэ орошоод, ханаа амархан набараа хүхэжэ хэбтэхэ бшуу! Харин тнихэдэ хамаг газар дэлхэй, ой модон хүбэнэг саһаар хушагдаад, гол горхон зузаан мүйлхэндэ баригдаад, шуурга халхин тала дайдаар эзэрхэн шуужа байнал! Хамар аманһаа шодогор мүйлхэ ханжууланхай, сагаан сэн болошоһон эмээл мориной хүнүүд үбэлэй хобхо харгыгаар хойшо урагшаа гүйлгэлдэнэд. Айлһаа айл, хотонһоо хотон хүрэтэр «Далай ламын багша Туваан хамба манай нютаг морилоо! Агын дасан ошожо, хамбые бараалхагты!» гэнэн үгэнүүд Агын талаар сахилгаан түргэнөөр тараба.

Үглөөдэрынь болоходо, Агын дасан шадарай саһата сагаан тала хэдэн мянган мориной хүлдэ гэшхэгдэн, хара шоройтой худхаршоод байгаа бэлэй. Хожомдожо бууһан холын нютагай

зон дасангай гудамжаар даршалдан, өөдэ уруугаа субанад. Нэгэ жэгдэ тобхогорхонууд модон гэрнүүдые хааһан үндэр хашаагай ханаһаа уяжархёотой моридһоо уурал һабана. Торгон дэгэлтэй басагад бэрээд, хахархай хубсаһатай барлагууд гэр бараанда ороно, гаранад. Тэдэнэр арһан туламтай, мүн саарһааршые орёонһон тоһо мяха оруулжа, ламанарта үгэнэд. Тогоогоор дүүрэн эдее шанажа, уурал хэншүү соо халуудашанан хубарагууд өөдэ уруугаа гүйлдэнэ.

Уданшьегүй лама габжанар бараг зиндаагай баяд ноёдтой хамта банша, бууза эдижэ садабад. Хүдөө малшад гэртэһээ асарһан мяхаяа шанажа эдинэд, үгытэй гуйраншад эдэ олоной үлөөһэн яһа мэрэхэһээ гадна хоһон шүлэ уужа жарганад.

Зуу гаран тобхогорхонууд модон гэрнүүдэй дундаһаа огторгой өөдэ дүүлиһэн гурбан дабхар сагаан дасан дээрэһээ гурбан алдын ута үхэр бүрээ үлээхэдэ, аяр холуур сууряатан соностодог һэн. Эгээл мүнөө энэ дасангай гурбадахи дабхарай эрьесэ дээрэ үхэр бүрөөнүүдые гаргажа, дүрбэн зүг тээшэнь ламанар үлээбэд. Туваан хамбые бараалхаха гэжэ дасангай бүхы зүгһөөнь хүнүүд субажа захалнад. Ехэ дасангай үүдэндэ уданшьегүй үй түмэн зон сугларшоод байгаа һэн. Эгээл урда захаарнь дасангай ламанар, дээдэ зиндаагай баяд ноёд олбог дээгүүр жэрылдэн һууба. Тэдэнэй арада хүл дээрээ зогсоһон хара зон, хорёодо хаагдаһан адуу мал мэтэ, хашасалдана. Хоёр хүүгэдтэй һамгаяа дахуулһан Аламжа бултанһаа ехээр буян хэхые оролдон, нангин шүтөөн Туваан хамбаһаа адис абажа, нүгэлөө арюудхаха һанаатай зоной дундуур хаха түрин, урагшаа жүдхэжэ ябаба. «Хиирээ гүш? Бидэ баһал адис хүртэхэ гэжэ байна бэшэ гүбди!» гэлдэн, хэнтэг зариман хараал шэрээл табинад. Зарим мундуу хүбүүд зам дээрэнь нюргаяа үрижэ зогсоод, хажуу тээшээ боложо үгэнэгүй. Бар хүсэтэй Аламжа нэгэшые хүндэ харюу үгэнгүй, хэлэгүй тэнэг юумэдэл, урагшаа дүүлижэл дүүлижэл ябана. Тиин олон дабхар олбог дээгүүр һууһан баяд ноёдой арада ерээд, зогсошобо.

Дасангай үргэн улаан үүдэн хоёр тээшээ нээгдэжэ, олбогуудые бариһан арбаад хубараг хубарилдан, нара зүб гороо хэһэн бэээрээ, олбогуудаа нэгэ газарта ебхытэр ябталжархинад.

Далай ламын багшаһаа адис абахадаа, наһаараа гэр бараагүй зобохоёо болихол байхаб гэжэ этигэһэн Аламжа: «Яахадаад, байза, бултанһаа урид хамба ламаһаа адис абаад орхихомни ааб»,— гэжэ шэбшэжэ байгаа һэн. Үенһөө үнгэржэ ябаһан нарай үхибүү тэбэриһэн һамганиинь хүзэглэһэн номгон нюдөөрөө дасангай үүдэ шэртэнэ. Аламжын тушаа урда дабшалжа һууһан Намдаг баян хүзүүгээ үлылгэн, аман соогоо маани уншана. «Бултанһаа ехэ ноён болохо болтогойб, хамаһаа олон малтай болохо болтогойб!» гэжэ тэрэнэй хажууда һууһан гулваа ноён шэбэнэжэ һууна. Сэхыень хэлэхэдэ, олбог

дээгүүр жэрылдэжэ хууһан хүнүүд һанһан һаналаа сэхэ хэлээшьегүй һаа, баян зөөритэй, ехэ ноёной зэргэтэй болохын буян гуйжа байнад ха юм. Харин Аламжын хажууда зогсожо байһан Намдаг баянай тарган шара һамган нюдэнһөө уһа гүйлгэнхэй, тон ондоо үгэнүүдые шэбэнэнэ. Наһаараа түрөөгүй энэ байһан һамган Туваан хамбаһаа үри хүүгэдые эрижэ, адис хүртэхээ ерээ. Тэрэ һамганай арада байһан туранхай хара эхэнэр мүн лэ өөртөө хамаатай асуудал шэбшэжэ байһан хэбэртэй. Дүшэ шахатараа хадамда гаража ядаһан, бага тэнэгшэг гэлсүүлдэг энэ эхэнэр Туваан хамбаһаа үбгэниие гуйхаяа һанаа бэээ гэжэ таниха зариман шоглон хөөрэлдөөд абана. Эхынгээ гарһаа шанга баряад зогсоһон долоо наһатай Булад хүбүүхэн толгойдоо ямаршье бодол хадагалангүй, «амиды бурханай» гаража ерэхые эзэлүүдгүй хүлээнэ. Тэндэ араар түригдэһэн һохор дохон хүнүүд юун тухай бодоно хаб? Наһаараал архи хаарта намһан хүнүүд, наймаа аралжаа бэдэрээшэд ямар юумэ бодожо байна хаб? Элдэб үбшэндэ дарагдаһан хүнүүд һүүлшынгээ хүсэ эршэдэн, Туваан хамбаһаа буян гуйхаяа ерээ ха юм. Мүн тэдэнэршье айхабтар ехэ гүйлтатай нюдөөр энэ ламын гаража ерэхые хүлэжэ байгаа һэн. Хамаг зоной арада бурханда хүзэггүй, Шара Дамба гэнэн алдартай хүн, зорёон бэээ харуулха гэнэн юумэдэл, нюргаа үргэлөөд, һанаа амархан зогсожо байгаа һэн.

Торгон хушалтатай шара жууза соо һуунхай Туваан хамбые тэлэһэн, зургаан ламанар аргаахан гаража ерэбэд. Хамаг зон үхэр малай бархиралдаһан мэтээр шууялдан, малгайнуудаа абаад, толгойгоороо газар наншахаһаа нааша дохибод. Һүгэдэжэ байһан тэдэ зоной өөдөө үндыхэдэнь, Агын тайшаа Намсарай ноён Туваан хамбын зүүн хажууда бии болоһон байба. Хүхэ торгон дэгэл дээгүүрээ улаан бүһэ бүһэлжэ, ута мүнгэн хутага зүүнхэй энэ хүниие харахада, зүгөөргүй хүртэй байгаа һэн. Тиигээдшье морход гэнэн һарюу хамарайнь узуурай шэргэшэһэн нюдэд дээрэхи ута нидхэнүүдын тэрэнэй шарайе хүйтэрүүлнэ. Үхэһэн мориной таха хүлһөөнь хангилжа абаха болоод, алтан шүдэтэй хүнэй наһа барабал, хүүр дээрэнь һүни ошожо, шүдыень хулууха ба хара бээһээ зөөриез харамнажа, хуухалһан үхэрэй арһаар шүлэ гаргажа эдидэгыень мэдэхэ зон Намсарай ноён нёлбоһон нёлбоһоёо һөөргэнь абажа эдихэдээ болохо гэлсэдэгшье һаа, Ага соо үзүүр баян болоһон тайшаа ноёной урда бүгэдэ һүгэдэхэ уялгатай болодог бэлэй. Тиихэдэ Туваан хамбын баруун хажууда досоошоо һуушаһан шанаатай, малаан толгойтой хүн зогсожо байба. Тэрэ хүнэй набтархан бээтэйшье һаань, мур дээрэхи аягын шэнээн эполдүүдыень, хажуу тээнһан һанжажа байгаа мүнгэ һиилэһэн хуйтай һэлмыень харахада, айхабтар һүртэй боложо үзэгдэнэ. Энэм-

най Туваан хамбые үдэшэхээ ерэнэн генерал-адъютант барон Корф мүн гэшэ.

Арад зон нэбшэгэрээрээ дахин газар тулахаһаа нааша дохибод. Уданшьегүй хүгэдэжэ байһан зоной толгойгоо үргэхэдэнь, хоёр тээгээ барюултай томо гэгшын зэд тогоо асаржа, Туваан хамбын урда табижархиһан байба. Тэндэ байһан мүргэлшэд нэгэнтэ бэшэ энэ тогоон соо мүнгэ алтаяа табиһан дээрэнээ гайхал болонгүй, ямар ушартайгаар энэ тогооной бии болоһые мэдэжэ байгаа һэн. Тэрэ тогооной хоёр хажууда дэбдигдэнэн олбогууд дээрэ Агын дасангай шэрээтэ Самбуу лама хоёр дабшалжа һуубад. Самбуу ламын үбэр дээрэ табяатай ебхэгэр саарһа хараһан хүнүүд гайхалаа барабагүй. Энэ саарһан дээрэ мүргэлшэдэй үргэнэн адуу мал бэшэдэг байгаа бшуу. Һүүлшынгээ ганса үнээ үргэжэшье үзэнэн хүнүүд эндэ байжа болоо. Һүзэглэнэн мүргэлшэд дахин хүгэдэжэ, гурбадахияа газар һабардан тонгоршообод.

Набтархан бээтэй, хурса сагаан шарайтай Туваан хамба нимгэн уралаа таһа зуужархёод һууна. Эндэ сугларһан зон гурба мүргэнэнэйнгөө һүүлээр һубарилдан зогсоод, хамба ламаһаа адис абаха ёһотой юм. Бурханай орон болохо һасаһаа ерэнэн Далай ламын ахалагша багша Туваан хамбын адиста хүртэнэн хүнэй һанажа ябаһан һанал хэрэг бүрин бүтэхэ ёһотой гэдэг юм шуу. Мүн тиихэдэ наһа үеэрээ хэнэн бузар нүгэлынъ һалажа, хамшаг үбшэниинъ бээһэнь зайсаха ёһотой гэдэг ха юм. Анха сагта Туваан хамба мийн лэ Агын дасангай шэрээтэ лама байһанаа, Түбэд ороной Брайвун хиидтэ һургуули хэхээ ошоһон байгаа. Хэдэн жэлдэ түбэд хэлэ үзэжэ, һаарамбын нэрэ зэргэтэй лама болоходонь, бүхы буряад дасангуудта энээниинь тэмдэглэжэ, ехэ найр хэнэн юм. Мүнөө Туваан хамбын ямар хэрэгээр нютагаа бусажа ерэнэн тухайнь арад зон бүгэдөөрэн дуулаһан байба. Байгалай үмэнэдэхи буддын шажантай буряадуудые христос шажанда орохыень хүсөөр баалахадань, тэрээндэ эсэргүүсэнэн ламанар Далай ламада гомдол оруулһан юм. Арбан гурбадугаар Далай лама Байгалай үмэнэдэхи генерал-губернаторта тусгаар хандалга бэшэжэ, Туваан хамбые эльгээнэн юм шуу. Теэд буряад нютагтаа ерэнэн хамба лама ажалаа бүтээхэнээ гадна Байгалай үмэнэ шэнэ дасангуудые бариха зүбшөөрэл генерал-губернаторһаа абажа, мэнэ һая Петербурһаа бусажа ябаһан генерал-адъютант барон Корфтой танилсажа, тэрэ ноёндо үдэшүүлэн ерэбэ ха юм!

Буддын шажан сагаан хаанда хэрэгтэй байгаа. Сибирь худар сүлэгдэнэн декабристнуудһаа эхилээд, революционерно демокрадууд, һүүлэй үедэ сүлэгдэнэн революционернууд, каторгын полягууд буряад зоной дунда хаанда эсэргүү үзэл ойлгуулаһаа гадна, тулюур барлаг зоние саг үргэлжэ хамгаалхые

оролдодог хэн. Үүлэй жэлнүүдтэ баяд, ноёдой амбаарнуудыг галдаха болоод, газар уһаа буляалдажа, хёмороо татаха гү, али хаанай засагта түлэдэг алба түлбэриг үгэхэһөө арсаха мэтын элдэб ябадалнууд нэгэнтэ бэшэ болоһон юм. Арадай ангиин тэмсэлыг унтараан, хамаг зониг харанхы мунхаг зандань байлгажа, зоргоороо мүлжэхэ гэнэн зорилготой хаанай засагта хэлэшэгүй туһа хүргэхэ шадалтай ламын шажаниг зандань үлөөхэһөө гадна, шэнэ дасан барихыг зүбшөөһэн ушар хадаа ородой хаанай политикын нэгэн тала болоно бшуу. Тиибэшыг хүзэг ехэтэй арад зон «Ородой хаан шажанигмнай үгы хэхэ гээгүй юм байна» гэжэ ойлгоһон дээрэһээ энэ ерээд байһан Туваан хамба ба генерал-адъютант барон Корфдо айхабтар ехэ баяртайгаар доро дохин хүгэдэжэ байгаа бэлэй.

Тала дайдаар нүүжэ ябадаг буряадуудай дунда нэгэ суглаа хэхэ гэбэл, зониг суглуулха аргагүй байдагыг найн мэдэхэ генерал-адъютант барон Корф гансахан үдэрэй болзор соо үлгытэй үхибүүдһээ эхилээд, үндэр наһатай үбгэд, хүгшэд хүрэтэр сугларһан буряадуудай дохижо хүгэдэжэ байхыг харахадаа, үнэншэжэ ядаа хэн. Ламын шажанай али тухай туһатай байхыг нюдөөрөө хараһан барон Петербург дээрэшыг дасан барихада хамаагүй байгаа ха гэжэ досоогоо шэбшэжэ байгаа бэлэй. Урдуур байһан баяд, ноёд Туваан хамбаһаа хамааһаа түрүүн адис хүртөөд, ехэ дасаниг нара зүб гороолон, саашаа ошожо захалбад. Бултанһаа ехээр хүзэглэнхэй, гараа дээрэ наманшалһан Аламжын урагшаа алхахатай хамта хоёр сарбуудань хүнүүд аһалдашаба. Аламжын ехээр сошоод харан гэхэдэнь, полициин урядник Пустяков дасан дээрэ байдаг Шаргай хоёр хэлэгүй үхэрнүүд мэтэ шииганалдан, барьягар томо гарайн сарбууда гэнжын замагтай бугааг үмэдхүүлжэ байбад.

— Юун болооб? — гээд, Аламжын гараа угзаран абаха гэхэдэ, гарын гэнжэлэгдэшэһэн байба.

— Яба! Урагшаа яба! — гээд, полициин хоёр хүйхэрнүүд хойноһоонь үдхэлэн, Аламжыг урдаа туубад.

— Аба-а, аба-а! Абыемнай абаашабал! — гэжэ Булад хүбүүнэйнгээ хашхархада, нарай үхибүү тэбэрээд дохижо байһан Жалма гэдэргээ эрьбэ. Шоргоолзон мэтэ исалһан зоной дундуур Аламжын түнтэгэр шанаанууд харагдахадал гээд, үгы болошобо. Юунэйш болохыг мэдээгүй һамган хэлэхэ үггүй, гараа миил арбагашуулһаар гээгдэбэ.

«А-а, танай үбгэн орохо гэртэй болобо бы!» гэнэн абя дуулаһан Жалмын гэдэргээ эрьхэдэнь, үнэгэнэй арһан малгай гартаа барихан Намдаг баян енгүүтэйгээр энеэбхилжэ байба. Шатанхай модной түгсэг шэнги үжэнхэй хара шүдэнүүдыг ирзайлдажа, зэбүүдэһэ хүргэнэ.

— Ноёдоор үһөөтэй хүн толгойгүй, нохойтой үһөөтэй хүн

хормойгүй гэхэн юм! — гээд, Намдаг ноён Жалмын нюур тээшэ хоротойгоор тогтон хараад, саашаа ябашаба.

Аламжын намганай сабшуур сагаахан шүдэд буллаг гэлдээд, «нохос!» гэжэ хашхарха дураниинь хүрэгэшье, бээе барин зогсоо хэн. Сүлэлгэхөө тэрьедэхэн хүнэй хээрэ саһан соо зууража хэбтэхэдэ, адуу манажа ябаһан Аламжын оложо асарһые Жалма гансата һанаадхиба. Мэхэтэй Намдаг баянай тэрэ хүниие мэдэхэн тухай шэбшэхэдээ: «Лаб лэ энэ бузар хоблоо!» — гэжэ хашхарха дураниинь хүрэнэ.

1864 ондо ород арадай хубисхалша демократ Чернышевский Петербургнаа Сибирь худар сүлэгдэхэн байгаа. Чернышевские Петербургынь бусаажа, Шлиссельбургска хэрэм соо хооһоор хаажа, тамалха гэхэн захиралтатайб гэжэ жандармын капитанай хубсаһа үмдөөд, Вилюйскэ исправнигта ошожо, хубисхалша демокрадые сүлэлгэхөөнь тэрьедүүлхэ гэхэн бодол технологическа институтдай студент Мишкинэй толгойдо түрэгэ. Энэ түсэгэйнгөө амжалтатай дүүрэхэ байһандань этигэхэн Мишкин аяншан болон, Эрхүү хото ерэгэ, нэгэ хэдэн һара эндэ байгаад, һүүлэй һүүлдэ жандармын корпусто абтажа шадаһан юм. Удаһыегүй нютагаа бусаха болооб гэхэн шалтагаан дурдажа, ажалһаа сүлөөрөөд, Вилюйск городок ябашоо хэн ха. Үнэндөө, Мишкин гэшэ айхабтар зоригтой, хурса, шэг шарайгаар һайхан, уран үгэтэй хүн бэлэй. Гэбэшье Вилюйскэ исправник энэ офицерые шарайшалан харахадаа, айхабтараар һэжэг түрэхэн байгаа. Үглөө үглөөгүүрынь сай уужа байхадаа, Якутскдахи генерал-губернатор Черняевой үнэмшэлгэгүйгөөр Чернышевские табихагүйб гэжэ исправник соносхобо.

— Зай, яахаб! — гэжэ Мишкин һанаа амарханаар харюусаба хэн ха. — Би мүнөөдэртөө ошожо, губернаторһаа үнэмшэлгэ асарха болоо бээб!

Мишкиниие һэжэглэхэн исправник хоёр солдадые — ами сахигшадые — абажа ябахыень дурадхаба ха. Мишкин яахаш аргагүй хоёр солдадуудтай хамта Якутска губернаторта ошохо гэжэ гараһан аад, замдаа тэдэ хоёрһоо тэрьелжэ, Ленэ мүрэнэй эрьсын буртаг ой хүбшэ соогуур долоон хоногто зайгаа хэн. Бэдэрүүл хэжэ, полициинхид Мишкиниие бариһан байгаа. Тиигэжэ түсэблэхэн түсэбөө дүүргэнгүй, Мишкин Трубецкой бастиондо хаягдажа, хожомоо хэдэн олон харанхы хара шороние дамжа дамжаһаар, Ага нютагта дүтэхэн байһан Карийска алтанай уурхай хүрэгэ ерээ хэн. Эндэхэ Мишкин дахин зугадажа, Агын талаар гүйхэн байгаа. Теэд хубсаһа хунар муутай хүн үбэлэй хүйтэндэ юун удаан тэсэхэ һэм даа. Хээрэ зууража үхэхэ болоходоо, Мишкин һүүлшынгээ хүсэ суглуулан хашхарһан байгаа. Һүни адуу манажа ябаһан Аламжа һүлэмхихэн оог хашхараа дуулажа, хүр саһан соо үхэжэ хэбтэхэн хүниие оложо, гэртээ асарһан юм. Талын буряадай гэр соо мэдээ оро-

ходоо, Мишкин Аламжатанда намтараа хөөрөө һэн. Тиигээд-
шье гэрэй эзэнэй сэдхэл һанаа хүдэлгэхэгүй гэжэ бодоһон
байгаа һааб даа. Гансал Аламжын хажархай хүдэһэн дэгэлээ
үгэхэдэнь, нюдөөрөө уһа гүйлгэн, тэрэнэй ёнтогор хасарыень
хэды дахин таалаа бэлэй.

Мүнөө Жалма эгээл тэрэ Мишкинэй таалаһан ёнтогор хаса-
рыень зоной толгой дээгүүр дутаг ядаг хараад алдажархиба
ха юм!

Туваан хамбын урда табяатай зэд тогоон соо алта мүнгэн
хахадһаань дээшэ боложо эхилбэ. Самбуу ламын үбэр дээрэхи
саарһанай хажадтань шахатар хони, тугал, үнээ, мори гэхэ
мэтын мал үгэһэн хүнүүдэй нэрэнүүд бэшэгдэшоод байба.

Аламжын һамган үбгэнөө алдаад, хаана абаашаһыень мэ-
дэхэ һанаатай, зоной дундуур нүгөө тээшээ жүдхэнэ. Тэбэрээд
ябаһан нарай Балбарай шашхаан соогуур: «Танайда шолдоон
байрлаһан байгаа!» — гэжэ хүнэй хашхархые дуулахадаа, гэ-
дэргээ эрьбэ. Мүнөөхи Намдаг баян хойноһоонь дахажа яба-
жа, зоной дундуур толгойгоо үлэгэшүүлэн: «Шолдооной нүхэр!
Шолдооной байра!» — гэжэ байжа Жалма тээшэ заажа ябаба.
Сүлэлгын хүнүүдые «шолдоон» гэжэ нэрлэдэг дээрэһэнь энэ
үгэ дуулаһан зон жэрхэһэн шарайгаар Жалма тээшэ ирбайлдан
харана.

Туваан хамбаһаа адис хүртэхын хойноһоо түрисэлдэһэн зо-
ной хүл доогуур Буладай дарагдан унахые гэнтэ хараһан Жал-
ма:

— Абарыт! Хүбүүемни гэшхэжэ байналта! — гэжэ шангаар
хашхарба. Тэрэнэй задаршаһан үһэниинь адууһанай дэлһэн
мэтэ нарбажа, түрисэлдөөндэ таһаршаһан тобшогүй дэгэлэйн
хормой арадаа сугларшоод, хүрөөтэй боложо үзэгдөө һэн. Теэд
Жалмые шагнаха сүлөөтэй хүн байбагүй. Хүн бүхэн өөр өөр-
төө жаргал гуйхын түлөө тэмсэжэ байна ха юм!

Нюрганиинь ара тээшээ гараад, обогор сээжэ дээрээ няал-
дашаһан толгойтой хүн гэнтэ хашхараад, таягайнгаа үзүүрээр
зоние ираһаар, Буладай хэбтэһэн газар тээшэ шургашаба. Зо-
ной түрисэлдөөн шэнэ долгёор эбхэрэн, тэрэниие даража уна-
бад. Бүришье айһан Жалма «Хүниие гэшхэжэ байналта!» гэжэ
хашхарха гэхэдээ, хоолойн гарабагүй. Торхо соо хэһэн зага-
һад мэтэ, ябтаржа унаһан хүнүүдые хажуу тээшэнь түрихэ
гэхын аргагүй байгаа һэн. Тиибэшье һанагдаагүйгөөр тэдэ улад
оог шашха табилдан, зүг бүрээ сасаршаба. Гэшхүүлжэ байһан
Буладые абархаяа, зоной дундуур ороһон обогор нюргатай хүн
хүнүүдэй дороһоонь өөдэ шэмхэжэ бажуужа захалһан байгаа.

— Үхэдэл! Ороолон!.. Эрэмдэг солиг! — гэхэ мэтээр ала
самияа бажуулгаһан хүнүүд эхэнэр эрэгүй тэрэниие тойрошоод,
хараажа захалба.

— Һайнта даа! Хүбүүемни абараат! — гээд, ухаа алдаһан

Жалма газарта хэбтэһэн бүхэтэр хүниие бодхохо ханаатай гарһаань татаба.

— Харана гүт? Шолдоонтой нүхэсэдэг эхэнэр! — гээд, боллогүй газарайнгаа хордошотор бажуулгаһандаа хоролхон торгон дэгэлтэй тарган һамган хашхарба. Сагаанаараа сахаригташаһан нюдөөр тэрэ һамгые шэртээд, газарта хэбтэһэн таягаа бэдэрэн, гараа һарбаганажа байһан обогор нюргатай хүнһөө улад зугадабад. Мүн тэрэ эхэнэршые зоной саагуур һэмээхэн нюугдашоо һэн. Теэд Намдаг баян бултанһаа хоротойгоор Жалма тээшэ хараад, байһан газартаа зогсобо.

Орохо гэргүй Аламжатан Намдаг баянһаа һэеы гэр уриһаар абажа, табан жэл адууень хараха зуураа, арай ёохон гэрэйнгээсэн түлэжэ халаһан юм.

Ури хүүгэдгүй Намдагтанай айлһаа үргэжэ абаһан Ханда гэжэ басаган дээрэһээ хэрүүл хэлэн болоһон юм даа. Зунай сагта үндэр хаяатай зүһалангай модон гэртэ Намдагтан һуудаг байгаа. Үргэмэл басаганинь тэдэнэрээр хамта тэрэ гэр соонь хонодог юм һэн. Намдагай мал харалсадаг Даша гэдэг хүбүүн мүн лэ Аламжында байдаг байгаа. Хони хурьга адуулахадаа, Намдагай Хандатай һайнууд болоһон Даша хаа-яа һүниндөө Аламжын Буладые дахуулжа, һүни бүри нэгэ монсогор саахар үгэхэ хүлһөөр баянай хаяа доогуур гэртэнь оруулаад, үүдэнэйн шэбхэ тайлуулдаг байгаа. Нэгэтэ һүни арбан дүрбэн монсогор саахар абалитай болоһон Булад арбан табадахяа Дашада үүдэ нээхэ гэжэ хаяа доогуурнь оробо. Һарагүй харанхы һүни гэр дотор тэрэ хүбүүхэн тэмтэржэ ябаһаар, һогтуугаар, газарта хэбтэһэн Намдагай нюур дээрэнь гэшхэжэрхиһэн юм. Һүниин тэндэ хүсэд тэлэрээгүй байһан Намдаг хашхаржа, гал аһаахадань, гэрэй хаяа доогуур хабшуулдашаһан үхибүүнэй нюсэгэн хүлнүүд ёдогшолдожо байба. Намдаг баян, гүльмэдэ ороһон загаһан шэнгээр, Буладые хүлһөөнь сэрбэгэнэтэр татажа абаад, нюур аманайнь хүхэ бала болотор сохижо, газар хаяһан юм. Хүбүүгээ үмөөрһэн Аламжа Жалма хоёр Намдаг баянтанаар хэрэлдэжэ, халуун дундаа: «Барлагшни болохгүйбди!» — гээд, хоёр хүүгэдээ абажа ябашаһан байгаа. Хоро үһөө болоһон Намдаг баян сүлэгдэһэн хүнэй Аламжында байһан тухай хожомынь дуулахадаа, Агын полицида ерэжэ, мэдээсээ бэлэй. Тэрэ гэнээр хахархай һэеы гэрээ орхёод, зайжа ябаһан Аламжые урядник Пустяков Шаргай ноён хоёр бэдэржэ ябаһанаа, харин мүнөө энэ дасанда бариба бшуу,

...Туваан хамбада мүргэһэн зон гэр гэртээ тарабад. Агын дасангай аха заха ламанар ехэ дасан соо сугларанхай, мүргэлһөө ороһон мүнгэ тооложо байгаад һэн. Нэгэ үдэр соо найма

мянган түхэриг мүнгэн, зургаан зуу гаран толгой мал, гушан юһэн пүүд шара тоһон Агын дасанда үргэл болон ороһон байгаа. Мүн энэ тоогой газраа тээ хэды шэнээн зөөри дасангай сан жаса баряшад, амбаарай түлхюуршэд хулууһан байгаа! Тэрэниеннь мэдэхэ хүн үгы бшуу.

Һэмээхэн марья марьяһаар, үдэһын боро хараан ороод, байн байн харанхы боложо, һара харагданагүй. Дасангай хашаагай үбэрөөр хүнүүдэй шэби-һаби гэлдэхэнь элихэн дуулдана. Түрэдэггүй эхэнэрнүүд болон һабьяһагүй үхи басагад үни холын эхэнэрые үзөөгүй һальхай ламанарнуудаар саана наана татасалдан альярхалданад...

Эгээл энэ үедэ Аламжые хайшань абаашааб гэжэ мэдэхэ һанаатай Жалма гансаараа айл бүхэнэй газрагуур һурагшалан ябажа ябаа бэлэй. Зондо гэшхүүлһэн Булад досоомни үбдэнэ гэжэ гонгиноно. Теэд, баарһан, Жалма яахаб даа, хүбүүндээ огто харюу хэлэнгүй, дасангай гудамжаар ябажал ябана, хаана ошожо ябаһанаа өөрөөшье мүртэй мэдэнэгүй. Гэнтэ үндэр хашаагай саанаһаа нэгэ хүн бүрэгэд гэн бии болошобо. Харанхы соо Жалмын харахадань, хамбаһаа адис хүртэхэ гэжэ үдэр зэргэлээд байһан мүнөөхи ухаа муутай хара эхэнэр байба. Энэ гэргэн Жалмын урдаһаа шагаажа, «Шолдоон» гээд, өөрөө һайн юумэдэл, энеэһээр саашаа ябашаба. «Хүн бүхэн өөрынгөө дутууе мэдэдэггүй, харин хара аминайнгаа жаргал бэдэрдэг шуу. Баарһан, энэ эхэнэр үбгэнтэй болохын түлөө Туваан хамбаһаа адис абаһан дээрэһээ бурханай һайгаар мүнөөшье һүни нэгэ ушар бологшоб гэжэ ябана ха юм! Теэд энэ эхэнэрэй ухаа муутайе зон бүхэнэй мэдэхэшье һаань, үнинэй эхэнэрые үзөөгүй ламанарай нэгэн харанхыда гэнэдэжэшье болохо бшуу», — гэжэ ямаршье хоро һанангүйгөөр Жалма досоогоо тэрэ эхэнэр тухай шэбшэнэ.

Жалма үхибүүдээрээ гудамжын зүүн заха хүрэбэ. Эндэ нэгэ гэрэй хашаа соо хүн зон дүүрэн шууялдажа байтараа, гэртэ ороод, үүдээ шангаар хаажархиба. Гэдэһээ үлдэшэһэн Булдай хамарые эдээнэй амтатай үнэр сорьёод абана. Абамнай энэ гэртэ байна ёһотой гэжэ юундэшьеб Булад һанаад орхибо.

— Эжы, ороё! Гэртэ ороё! — гэжэ Булад хэдэн дахин дабтаба.

Жалма үүдэ нээнэ. Гэртэһээ халуун уурал газраашаа бадхашаба. «Бултанһаа ехэ ноён, хамаһаа олон малтай болохо болтогойб!» гэжэ шэбэнэн байгааһаа гулваа ноён хэдэн гоё хубсаһатай баяшуулаар хамта баруун хаяада һууна. Булта халюун туруутай, алта сардаһан торгон тохойтой дэгэлтэй эхэнэрнүүд хоймороор бирайлдажа байбад. Хүнүүдэй урдуур һубарюулан табяатай зааханууд табсан дээгүүр ялагар шара аяганууд соо талхатай шүлэн харагдаа һэн. Тэдэ зоной зариманиинь алталмал, үгышье һаа сула мүнгэн сайн халбагануу-

даар аяга сооһоо тарган хониной хэршэмэг мяха этэшэлэн гаргажа эдинэд. Томо шаазан табаг соогуур үхэрэй уураг тархи, татаһан мяхантай холижо хэнэн эреэлжэ, адууһанай өөхэ эльгэнтэйнэ холижо хэнэн гэдэһэтэй өөхэнүүд, тибһэ шанаад, мойһонтой холижо, бусалгууртай худхаһан хурһан, дарайтар хатаажархиһан хүнэй үрмэн болон элдэб янзын амтатай эдээнүүд харагдаба. Сарбуудаа хүрэтэр хамсыгаа шамажархиһан гулваа ноён гэдэһэтэй өөхэ таһар отолоод, гараараа абажа, ама уруугаа түлхинэ; гэдэһэтэй уураг тархи эдижэ байһан айлшад амтархан байжа, хургануудаа долёогоод, тибһэнтэй холижо шанаһан мойһоной амта үзэхэ һанаатай, халбагаар ухашалнад. Тэдэ хүнүүдэй доодо талада һууһан нэгэ уршагар хүн үүдэндэ байһан Булад тээшэ нюдөө шабхагануулан шагаажа хараад, табаг сооһоо альганай шэнээн дарагар үрмэ хухалжа абаба. Тэрэнэй гар алдангүй хаража зогсоһон Булад энээхэн үрмэ намда үгэхээ хухалба бэшэ гү гэжэ эзэлүүдгүй баясажа байгаа һэн. Тиигээд мүнөөхи хүн үүдэн тээшэ гараа һарбайхаяа байһандал, хабтагар үрмээ баряад, Буладые хараһан шэгтээ һууна. Аламжын үлэн хүбүүн бээ зэһешоод, гараа һарбайгаа һаань, гүйжэ ошохоёо дугташажа байба.

Үнөөхи хүнэй урал, бархирһан бахын аман мэтэ, углуутан нээрэжэ, гартань байһан хабтагар үрмэн үрэхигдэжэ, манай Булад аман соогоо сугларһан шүлһээ залгяад лэ гээгдэбэ.

— Тэрэ үүдэндэ юун хүүгэд зогсоноб? — гэжэ мүнөөхи уршагар хүн үгээ таһалдуулан, жажалаан соогоо хэлэбэ.

Сонхо тээшэ хаража һуугаад, буузын мяха татажа байһан нюсэгэн толгойтой лама хондогод гээд, гэдэргээ эрьежэ:

— Таанад юундэ ерээбта? — гэжэ бадашаад, гарагты эндэһээ гэнэн нюдөөр хёлгонобо.

Гэр дотор эдеэлжэ байһан зон бүгэдөөрэн нюдөө үзүүрлээд, энэ дороо тонилогты гэжэ байһандал, Жалма тээшэ харашабад. Байра һурахаяа ороһон Аламжын һамган нэгэшье үгэ хэлэжэ шадангүй, Буладай гарһаа хүтэлэн, газаашаа гарана. Үүдэнэй хаагдахатай адли шанга энеэдэн гэрые доһолгоо һэн.

Эрхим һайн нүхэрөө үгы болгожорхёод, орохо газаргүй болошоод үлдүүлжэ, хүн зоной энеэдэн боложо ябаһандаа ехээр голхоржо, Жалмын нюдөөр уһан халижа, хасар дээгүүрнь халуу бусалан урдаба. Тиихэдэ Булад абяагүй уйлажа ябаһан эхээ харанхы соо харангүй, юушье һэжэглэнгүй ябаа һэн.

Тэрэ хашаа соо байһан баяшуулай үндэр байшанһаа хорёод алхамай зайтай газарта зүһалангай модон гэрэй забһаар гал улагашан харагдаба.

— Эжы, энэ гэртэ ороё! Абамнай байжа болохо! — гэжэ Булад баһа хэлэнэ.

«Эсэгыешни полици тушаагаа ха юм. Һая нааша харагда-

хаяа болёо!» гэжэ ханахадаа, Жалма бүри ехээр уйлаба, тээд хүбүүндээ сэхыень хэлэхээ хайрлаба.

— Ошожо хараял даа! — гээд, зуһалангай гэр тээшэ шууд гэшхэлээ һэн.

Зориг орожо, шиидэшэһэн Жалма тэрэ гэрэй үүдэндэ тогтонгүй, досоонь орошобо. Арбаад шахуу хүн үһээ халсаршан адууһанай арһа дэбдижэ һуугаад, хүһэрэй модон аяга, табак соогуур хээтэй орооһоной шүлэ һорожо һуубад. Тэрэ шүлэниинь нэгэшье мяхагүй, зэргэлһэн байшан соо байгааша баядай дутуу мүлжөөд хаяһан яһаар шанагдаһан шүлэн байгаалха. Тиибэшье мангир холижо бусалгаһан шүлэнэй үнэр аятайгаар хангалтажа байгаа һэн.

Шүлэ аягалжа байһан эхэнэр үүдэндэ зогсоһон Булад тээшэ хаража:

— Хүбүүхэн, наашаа!.. Шүлэ ууха гүш? — гэжэ уриханаар хэлэбэ.

Иимэ хандалга хүлээгээгүй Буладай эхынгээ нюур харахадань, хоёр хасарынь нойтон толбонуудаар елэржэ байгаа һэн.

— Ошожо, тэдэ зоной дунда һуу! Шүлэ уухабди! — гээд, Жалма урагшаа алхалба.

Шүлэ аягалжа байгааша эхэнэрые Жалма таниха байһан юм. Баядай мал адуулхадаа, хээрэ уулзажа, ханаһан байһанаа зугаалдаг хани нүхэрынь бэлэй. Тээд Аламжын тушаалгаһы мэдэхэ дээрэһээ хани эхэнэрынь Жалмынгаа сэдхэл зобохогүй гэжэ:

— Халуун эдээн дээрэ ороһон хүн аза ехэтэй юм! һуугты! — гээд, модон аяганууд соо шүлэ хэжэ үгэбэ.

Тэндэ һууһан хүнүүд юу асаржа үргэһэнөө, юун тухай сэдхэжэ, адис абаһан тухайгаа хөөрэлдэнэд. «Амитан зоной бүгэдэ адли эрхэтэй болохын түлөө», «Хүн зоной зобохогүйн түлөө», «Үри бэеынгээ өөдөө болохын түлөө» гэхэ мэтээр ханажа ябаһанаа дурдан, Туваан хамбаһаа адис абаа гээшэбди гэлдэжэ, хүгшэд, үбгэд зугаалжа, үглөө үдэрһөө эхилээд, саг хайн болохо гэжэ этигэһэн шарай харуулнад.

Зарим нэгэн залуушуул дасанда ерэхэдээ үмдэхэ хубсаһагүй, дулаан гуталгүй дээрэһээ нютагай баянай малыень адуулха хүлһөөр тэдэнэй хубсаһа үмдэжэ ерэһэнээ зугаалнад. Томо горшоог шанагада дайрагдан, «хан-ян» гээд абадаг болобо. Эдихэдээ бэрхэ зарим хүнүүд шүлэнэй бага боложо байһы таагаад, нэмэри шүлэ аягадаа хүүлэжэ абаха ханаатай, түргэ түргэн һоронод; тэдэнэр аягын оёорто үлэһэн орооһо зартагайгаар этэшлэн эдинэд. Гэдэһээ үлдэһэн Булад орооһоной шүлэндэ садажа, уб улаан болошоод, хамар дээрээ бурзайжа гаран хүлһээ хамсыгаараа аршажа мэдэбэ.

ҮДЭШЭЛГЭ

Үглөөгүүр нара дээрэ гараһан хойно Намдаг баян һәрибэ. Газар газарай баяшуулаар сугларжа, орой болотор сэнгэхэнээ гадна элдэб хурса эдээ эдихэнһээ боложо, уруу һуугаад, бүхэли һүниндөө газаа гүйжэ хонобо ха. Намдаг баян һамгандаа эрхэлдэг гуримаараа уйтаханаар хараад, һуняжа хэбтэтэрээ, гэнтэ сошордон, үрөөһөн нюдээ ехэ болгоод, үндыжэ захалба. Одоол хүлэйнгөө тэндэ хэбтэһэн үмдээ лаблажа тэрэ харахадаа, сэдхэлээ амархадал гээ һэн. «Томоотой баян ламында байрлахада, гэртээ байһанһаа өөрэгүй зохид байна даа» гэжэ досоогоо шэбшэнэ. Нёдондо жэл сагаан һарын хуралаар дасан ерэхэдээ, нютагайнгаа ламында тогтоһон юм. Хүхэ даалингаар гадарлан оёһон шэб шэнэхэн хонин үмдээ тайлаад хоноһонинь һүни үгы болошоһон юм. Гэрээр дүүрэн үймэлдэһэн таниһан танигдаагүй хүнүүдэй, хахархай хубсаһатай барлагуудай хэһһэньше үмдээ нэхэхэ аргагүй болоһон Намдаг баянай яахаяашье мэдэжэ ядажа, салдаган хэбтэхэдэ, нэгэ һайн һанаатай нютагайнь лама үргэн алтай бүд үмдэ тэрээндэ үгэһэн байгаа. Хүшэр байдалһаа абарһан ламада Намдаг баян хэлэшэгүй баярлабашье, боожо үхэхэн барлаг шабгансын һүүлэй буян болгон, үргэлдэ үгтэһэн үмдэн байһыень хожом болоһон хойно дуулахадаа, бүд үмдээ хээрэ тайлажа хаяһан юм. Намдаг баян дотор үмдэ үмдэдэггүй дээрэһээ гадар үмдэтээ унтадаг һэн. Теэд үдхэн ноһотой хонин үмдэнһөө халуудаад, ламын дулаан гэр соо унтажа ядахадаа, тайлаһан байгаа бшуу. Хурьганай арһаар һаяхан оёһон торгон гадартай шэнэ үмдэн соогоо хэрэггүй юумэ табиһаһаа айжа, энэ һүни баһа тайлаха ушартай болоһон юм.

— Балма-а, тэрэ үмдыемни алилши! — гэжэ Намдаг баян тарган шара һамгандаа хандаба.

Туваан хамбаһаа үри хүүгэдые эрижэ адис абаһан Балма һамганинь хэзээ хэзээнэйхиһээ сүхалтай байгаа һэн. Хамба ламын адисай һүүлээр һанаһан зорихоноо гүйсөөхэ һанаатай хэдышье инагаар үбгэндөө хандажа хоноо һаань, уруу һуушанан Намдаг хэрэглэжэ үгөөгүй ха юм. Сонхын хажууда һууһан Балма тарган бээ даажэ ядажа, шубуундал хэлтэргэн, Намдагай хажууда ерээд, газарта байһан үмдыень абажа, нюур уруунь шэдэжэрхибэ.

— Балма, яагаабши! — гэжэ Намдаг уурлаба.

— Эртэ һуларшаһан яндан!.. Иигэжэ байха болоо һаа, һаараа хүүгэдтэй болохогүйбди! — гэжэ һамганинь бадашаба.

Гэмээ мэдэрһэн Намдаг баян үрөөһөн нюдээ шэб анижа:

— Балма, Балмахамни, һанааханаа бү зобо! Сагай ерэхэдэ эрхэлүүлхэл байхаб! — гээд, энеэбхилээ һэн.

Арзагар шара шүдэнэйнь забһарта саг үргэлжэ амсаганан

байгаа мүнөөхи үжэнхэй шүдэнь намганинь харахадаа, бүришье урмаа таһарна:

— Һалаа, Һалаалши даа! Шадалшни дууһаа!..— гээд, саашаа ябашаба.

Нээрээшье, Намдаг баян эхэнэртэ хэрэггүй болоһон шахуу юм һэн. Энэ ушар дээрэһээ нэгэнтэ бэшэ һамгандаа хараалгһан ба ядажа ерэхэдээ, Самбуу ламада үнэн байдалаа хэлэһэн байгаа. Теэд орхоодой гэжэ ургамалай үндэһэ оложо үгэхэб гэхэн лама мүнөө болотор хэлэһэндээ хүрөөгүй бшуу. Үнгэрөөшэ зун мүн лэ энэ ушар дээрэһээ хараал хэһэн намганинь һогтуу Намдагыг оронһоонь түлхижэ унагаһан юм. Тэрэ һүни Дашада хүлһөөр үүдэ нээхээ хаяа доогуур ороһон Булад гартарта хэбтэһэн баянай нюур дээрэ гэшхэжэ, хэрүүлхэшэһэн Намдагай гартар дайралдаһан байгаа.

Намдаг баян хубсалжа, нюур гараа угаагаад, баруун хойто ханаар татаатай бурхануудай урда ошожо, юһэ дахин мүргэбэ. Гараа наманшалаад, дохихынгоо урда тээ: «Отошо Намсарай бурхан!.. Бэеымни тамир шангадхыш!» — гэжэ аман соогоо шэбэнээ һэн. Пеешэнэй шэрэм дээрэ халуун сай хүлэжэ байһан намганинь бурханда һүзэглэһэн үбгэнэйнгөө араһаа эзэлүүдгүй хараба. Доогуур шагтайтар бүһэлһэн торгон дэгэлын туглам мэтэ халхайгаад, маяа хүлнүүдын хажуурай эшэ мэтэ матаралдаад, балайшье зохид байбагүй. Нэгэтэ залуу ябахадаа, дасан ерэжэ, Самбуу ламында хоһоһоноо Балма һанажа, досоонь эбжэгэнээд, зүрхэндэнь зохид шэнги болоһоно. Балсан мяха ехэтэй Самбуу ламын гарай сээжэ дээгүүрнь үлирбэ мэтэ тэбэришэһыг һанахадаа, гартар байһан шанагын эшэ шанга бажуугаад абаа һэн.

— Ши иигээд гэртээ буса! Би нэгэ хэдэн үдэр дасан дээрэ байжа, гороо хэхэмни! — гээд, үбгэнэйнгөө бурханда мүргэжэ байтар, ойлгомторгүй Балма хэлэжэрхибэ.

— Юу? — гээд, гараа наманшалһан шэгтээ, Намдаг баян гэдэргээ эрьежэ, һэжэгтэй нюдөөр һамгаяа шэртэн зогсоо һэн.

— Зай, бурханда мүргөө юм һаа, сайгаа уу! — гээд, Балма мэхэтэйгээр үгээ тойруулба.

Намдаг баян сайгаа уужа һууха зуураа һамганайнгаа нюур гэтэжэ харахадань, хэзээ хэзээнэйхиһээ уйтай шэнги байгаа һэн. Үнгэрөөшэ үдэшэндөө, залуугайнгаа ушар һануулха һанаатай, тарган Балма Самбуу ламын урдаһаа хэды дахин нюдөө эмнисэгээгээд туршаһан юм, теэд шалхайжа хүгшэршэһэн Балмыг Самбуу лама хэрэглэнгүй, Туваан хамбыг бараалхахамни гээд, Агын дасангай шэрээтындэ ябашаһан байгаа. Тэрэ гэхээр Самбуу лама бусажа ерээгүй, харин Намдагтан хоюулан сүлөө хоһоһон юм.

Сонхын шэлэй нижаганатар, үхэр бүрээгэй абьяан сууряаташаба.

— Туваан хамбые үдэшэл! — гээд, уужа байһан сайтай аягаяа барихан шэгтээ Балма бодошобо.

— Хожомдонгүй ошоё! — гээд, Намдаг баян нууриһаа үндэгэшэбэ. Тэдэнэй газаа гарахада, хамаг зон уйтахан гудамжануудаар нубарилдан, ехэ дасан тээшэ адхаржа байбад. Үлэн сарнуудай мөөрэлдөөн шэнги, нарин бүдүүн абыатай үхэр бүрээрүүдэй дуун доро тарган шара һамгаяа дахуулһан Намдаг баян мүн лэ ехэ дасан тээшэ яараба.

Агын дасангай шэрээтындэ хоноһон айлшад сайлажа дүүргээд байба. Урагшаа дүрбэн сонхотой, үндэр оройтой Агын шэрээтын гэрэй баруун таһаг дотор генерал-адъютант барон Корф Туваан хамба хоёр хоноһон юм. Наада таһаг соонь урда ханаар табяатай зөөлэн һандали дээгүүр Агын тайшаа унтаһан байгаа. Баруун хойто захын заахан таһаг соо шэрээтэ лама өөрөө нойрсоһон юм. Пеэшэнэй баруугаар татаатай хүшэгийн араар газарта шэрдэг дэбдижэ унтаһан Самбуу лама бултанай һүүлдэ үндэрлэбэ.

Хара зандан модондо эржэгэр гурьбануудые һиилээд, заанай яһа нуулгажа гоёоһон хитад зурагуудтай халхабшыень саг үргэлжэ һайхашаадаг Самбуу лама, нюдэндөө үнэншэжэ ядһан юүмэдэл, гараараа дахин эльбэжэ үзэбэ. Тэнгэрийн үнгэтэй хүхэ саарһан дээрэ алтан хээ хээлэжэ, дүрбэн ханаарнь тойруулан няагаатай байгаа һэн. Урда ханаар байһан сонхонуудай хоорондо бишихан түхэрээн стол дээрэ табяатай хитад шаазан домбо хэды оло хараһаншые һаань, хэлэшэгүй һайханаар мүнөө үзэгдэбэ. Гэр доторхи сүлөө ханануудыень зубшуулжа табяатай богонихон хүлтэй жабдан дээгүүрнь Церсийн урашуулай тэбхэр тэбхэр хибэс һунаан дэбдижэрхийһэн байна.

Туваан хамбын хоноһон таһаг соо байгааша зон бүгэдөөрэн эльгэ хаталдан байжа, юушьеб зугаалнад. Шэрээтын гэр соо орохо бүридөө гоёшоодог Самбуу лама үүдэнэй хажуудахи шара таасһаа холодохо аргангүй болошоод байгаа һэн. Эндэ хоноһон ехэшүүлэй үнгэрөөшэ һүни эдихэн ууһан гээшэнь тооложо барахаар бэшэ ха юм. Хитад, монгол, ород, буряад гуримаар — орой хамтадаа зуу гаран янзын хоол түхээржэ, үдэшин эдээ бэлэдхэһэн байгаа. Мүн һүнэй архи, хитадай нэрэдэг сагаан будаагай архи, ородой хара архи гурбые тэдэнэр садатараа ууһан юм. Самбуу лама хомхойржо, Намдаг баянай асарһан гэдэхэтэй уураг тархи ехээр эдижэрхийһэн дээрэнээ тэдэнээр адли хараһанаа залгижа шадахагүй байгаа бшуу. Тиибэшые мэхэтэй лама хүхижэ байһан хүнүүдһээ гартахагүй гэжэ һэмээхэн газаа гараад, хургаяа амандаа хэжэ байжа, эдихэнээ хуу бөөлжэһэн юм. Хүһөө нюужа, хотоёо дундалһан Самбуу лама зуу гаран табагай дээжэ бүхэнһөө ама хүрэнэн ба һилээд горитой гурбан янзын архи ууһан байгаа. Үглөөгүүр боло-

ходо, тэрэнэй толгой үбдэхэһөө гадна хоолой хотонь галда дүрэнһөө өөрэгүй хатажа зобоогоо һэн. Ундаяа харяаха ханаатай, халуун сай ууха бүрээ охёод, саг үргэлжэ бөөлжэжэ байһан лама хотоёо сэбэрлэхэ ханаатай, харин мүнөө дахин сай уугаад, таас дээрэ охижо байна бшуу.

Зүүн ташаандаа ута һэлмэ шагтагалһан, улаан үнгэтэй ооһор хүзүүгээрээ бүгтэрүүлэн, ташуур буу хуйбадаһан Пустяков орожо, шамарһан түриитэй сабхи гуталайнгаа һуеыгөөр хас байса шала наншаад, гараа малгайдаа абаашан ёһолхондол гэбэ.

Урядник Пустяковой хойноһоо газар харуулай солдат орожо:

— Генерал-адъютант эндэ гү? — гэжэ асууба.

— Тиймэ! — гээд, Самбуу лама шүдээ ирзайлган дохисоогобо.

Эндэ ерэнэн солдат урядник Пустяков ерээ гэжэ дуулгахаяа бароной таһаг уруу оробо.

Заахан тархитай Шаргай ноён шэлүүһэн малгайгаа нюдэндөө хүрэтэр даражархинхай гэртэ орожо, үүдэндэ абяагүй зогсоһобо. Үхибүүн шэнги, хамарһаа нойто дуналуулжа ябадагыень Самбуу лама һайн мэдэхэ дээрэнээ хирэ хирэ болоод лэ, шорд байса хамараа һугшажа байһан Шаргай тээшэ харабагүй. Тийбэшье Шаргайн абяанһаа дахин охихоёо ханаад, Самбуу лама түргэн шара тааста дүтэлөө һэн.

Баруун таһаг доторһоо харуулшан солдат гаража, Пустяковые урихадань, бахардашаһан урядник өөдэ уруугаа хараашалан, һууриһаа хүдэлбэгүй.

— Орогты! — гэнэн генерал-адъютантын һөөлдэнхэй хоолой соностоһобо.

Пустяковой баруун таһаг уруу орохотой хамта, эзэнэ дахаһан нохой мэтэ, Шаргай ноён хойноһоонь оролсоһобо.

— Үндэр түрэлтэ генерал-адъютант, үсэгэлдэр тушаагдаһан зэмэтэниие танай захиралтаар дуган соо хаажа хонообди!

— Теэд яагааб? Минии офицертэ даабари үгтэнэн байха!..

— Ха-ха-хайшань абаашаха тухайгаа...

— Һанаагаа бү зобогты! Мүнөө Туваан хамбые үдэшэхөө ошоходомнай, дасангай гудамжаар урдаһаамнай асарагты! — гэжэ даруу аалиханаар генерал-адъютант захиралта үгэбэ.

— Ойлгосотой! — гэн ёһолоод, Пустяков гаража ошоһобо. Шаргай ноён харуул солдат хоёр хойноһоонь гараба.

— Тэрэ тушаагдаһан хүниие асархадань, та өөрынгөө үгэ хэлэнэ бээт! Би саашанхи хэрэгыень шийдхүүжэб! — гээд, генерал-адъютант Туваан хамба тээшэ халта мһнэд гэбэ.

— Болоно! — гэжэ соностохоор гүбэд гэхэтээ хамта тэрэнэй үгэ зүбшөөһэн тэмдэг болгон, Туваан хамба толгойгоо дохиходол гээ һэн.

Барон Корфын шэрүүн ааша тухай нэгэнтэ бэшэ дуулаһан Самбуу лама Аламжые алахаяа һанаа гэжэ гансата тааба. Тиигээдшые «гартаа ороһон революционернуудые ямаршые сүүдгүйгөөр буудахаһаа гадна, засагта эсэргүү зэмэ хэнэн хүниие бариһан сагтаа буудаһан полициинхид ямаршые харюусалгада орохогүй» гэнэн хуули гаргаһан барон Корф өөрөө хэлэжэ байна ха юм. Самбуу лама эдэнэй хөөрэлдөө шагнажа, Корфын нюурые шэртэнэ. Генерал-адъютантын нюур аймшагтай хүртэйгөөр үзэгдэбэ. Тиигээдшые өөдэнь хитайтар эмэрижэрхийһэн ноёо һахалынь, түхэрээхэн шубуун нюдэдынь юуш хэхэдээ болохо, шиидэнги зоригтой хүнэй түһөө харуулаа бшуу. «Аламжые алаа һаань, һайхан һамганиинь үлэхэнь гээшэ! Халаг, яһан бузараар хоёр хүүгэдтэй болоһон байгааб, үхэдэлшни! Хэрбээ ганса бэе ябаа һаань, тэрэ эхэнэрээр һамга хээд, ламын шажанһаа арсажархиха һэнби!» гэнэн бодолнууд Самбуу ламын толгой соо эзэлүүдгүй оробо. «Тээд орхимжоёо орхёо һаа, байза, хайшан гэжэ мүнгэн зөөри олохо болонобиб?» гэнэн бодол орожо, зүрхэ алдахуулна. «Үгы хамаагүй! Наймааша лама болохоб! Наймааша ламын һамгатай байхада хамаагүй ха юм!» гэжэ мэхэтэй Самбуу сэдхэлээ заһана. «Хоёр хүүгэд!.. Хоёр хүүгэд!..» гэжэ һанахадаа баһал урмаа хухарна. «Үгы даа, иигэхэ байна! Эхэнэртэй һайдалдаад, һамга абаншыегүй ябадаг ламанар али олон ха юм! Һэшхэлтэй һайнууд болоод, хаа-яа хоноод ерэжэ байхадамни, хэн һэжэглэхэ һэм?» гэжэ сэдхэхэдэнь, зосоонь тэгшэржэ, аятай зохид болошобо. «Зай, зай, түргэн абаашажа, түргэн буудаһай!.. Жалма һамганиинь уйлаха, бархирха байха!.. Би тиихэдэнь хүүгэдтэй эхэнэрые хайрлаһан болоод, гэртээ асархаб!.. Тиигээд... Тиигээд лэ!..» гэхэ мэтэ һүүл түгэсхэлгүй бодол Самбуу ламын толгой соогуур бөөгнэрнэ. «Һэ даа, хөөрхэй, юу бодожо байна гээшэ-биб!» гэжэ сэдхэхэдээ, эзэлүүдгүй наманшалха дураниинь хүрэнэ.

— Зай, иихэдээ та бидэ хоёр үгөө ойлголсоо гээшэбди! Ага нютагта зоной буһалгаа гаргахагүйе оролдохо болоно гээшэт! Дасангай шэрээтэ арга шадал соогоо танда туһалха! Бидэнэр мүн лэ шажан сахигшадые хээрэ орхихогүй байхабди, — гэжэ генерал-адъютант архиһаа боложо һөөлдэшэһэн хоолойгоо шахан һагад, Агын тайшаада хандаба.

Ород хэлэ хүсэд мэдэхэгүй Агын дасангай шэрээтэ;

— Мдаа-а, мда-а! — гэжэ байжа бароной дуугарха бүри үгэ бүхэниинь зүбшөөһэн янзатай толгойгоо дохигошуулжа һуугаа һэн.

Хаанай хуулида буддын шажанай али тухай хэрэгтэй байһые барон Корфдо ойлгуулжа шадаһан Туваан хамба дипломатическа ажалаймни эхин хэгдээ гэжэ тухайлаад, бэшэ бэшэ асуудалнуудые Петербургда зүбшэхэбди гээ һэн. Туваан хамба

Степной генерал-губернатор ба Сибириин хасаг сэрэгүүдэй наказной атаман Таубе гэгшэтэй Байгалай үмэнэдэхи генерал-губернаторайда танилсажа, мүн лэ тэрэниие уран бэрхэ үгөөрөө эльбэдээд, Түбэд ороноо түргэн бусажа, арбан гурбадугаар Далай ламые үгэдөө оруулхаяа яаража байгаа нэн.

Бароной ами сахижа ябаһан солдадуудай даамал офицер орожо, морин улаа бэлэн болоо гэжэ Туваан хамбада мэдээсэбэ. Гэртэ байһан барон болон ламанар ябаха тээшээ түхээрбэд. Тодхор болоходоо, генерал-адъютантын нюдэндөө хэдэг пенснэ олдожо үгэбэгүй.

— Нюдэнэйнгөө шэл хаябал, һохор болоо гээшэлби! — гэжэ һалаха һандахаар бэшэ бэдэрүүл хэжэ байһан барондо туһалалсан, хамаг ламанар хаяа ханхаар хараашалалсабад. Гэр дотор зай забһар үлөөнгүй бэдэрээд, бароной алтан хүрээтэй нюдэнэй шэл тэдэнэр олоогүй нэн. Гэрэй хаяадахи ябаган орон дээрэнээ өөдэ уруугаа шагаажа һууһан Намсарай тайшаа хирэ хирэ болоод лэ, урда сонхо дээрэ табяатай модон соголигтой түбэд ном тээшэ шэртэдэг байба. Бароной пенснэ зүүгээд байхые харахадаа, хүрдэдэг Намсарай тайшаа тэрэ хүр ехэтэй шэлыень зүүбэл, Агын зоние бүгэдыень айлгаха һэнби гэжэ бодохоһоо гадна бээ барихын аргагүйгөөр тэрэ пенснэдэнь хорхойтоһон байба. Талаан боложо, мартагшаб гэжэ сэдхэхэн Намсарай тайшаа тэрэ алтан хүрээтэй нюдэнэйн шэлэй урда сонхо дээрэ байһан түбэд номой саана хабшуулдашоод хэбтэ-хыень мүнөө хаража һууна.

— Манай дунда нюдэнэй шэл абамаар хүн үгыл даа! — гэжэ пенснэ оложо ядаһан шэрээтэ лама гүбэд гэбэ.

Тэндэ байһан зоной бүгэдөөрэн бэдэрхын хажуугаар Туваан хамба өөрөө хараашалжа захалаа нэн. Яалтай гээшэб гэжэ мүрөө оложо ядажа һууһан Намсарай тайшаа гэнтэ урда сонхо сэхэ ошожо:

— Ай, энэ байнал! — гэжэ бароной пенснэ гартаа ялагашуулан хашхарба.

— Тэндэ яагаад ороо гээшэб? — гэжэ дуугараад, айлшан барон пенснэгээ абажа зүүбэ.

Намсарай тайшаагай үлүү харадаг зангыень бултанһаа һайн мэдэхэ болоһон Самбуу лама урмаа таһарһан янзатай тэрээн тээшэ уралаа жэмэгэд гүүлэбэ.

Үүлэгүй тунгалаг үбэлэй үдэр дасанда сугларһан хамаг зон гудамжада гаранхай, шууяжа байгаа нэн. Утаһан бүхэнэй сасагуудые ташаан дээгүүрээ һанжуулжа, мүнгэн хутага бүһэндөө хабшууланхай баяшуулай хүбүүд нютаг соогоо суутай жороо хурдан моридые унажа ерээд, басагад бэрээдэй урдуур хүндэлдүүлнэд. Нэхы ноһотой хонин дэгэл үмдэһэн,

баяшуулай адуу мал адуулдаг шиираг хүбүүд мүн лэ хор-
тогой дошхон моридые шэлэжэ унаад, хэмээхэн сами уруунь
ташуураа хабшуулжа, булгюулдаг хэн. Залуу басагад эрэлхэг
адуушадай эмээл дээрэ шудхаатай юумэдэл нуухые харахадаа,
эзэлүүдгүй дурлашадаг хэн. Мүн зарим бардаасатай хүбүүд
ажалда даяр болошоһон ганса моринойнгоо улам гэдэнэнэйнь
хойгуур татажа мордоод, тангаруулжа хүхидэг бэлэй. Хорёо
харайлгажа нургаһан муу зантай моридые унаһан хүбүүд наб-
тар хашаа харайлгаха ханаатай хараашална. Теэд тэдэнэй та-
лаан буруулхадаа, дасангай ламанарай хашаа дандаа зогсоһон
хүнһөө үндэрөөр баригданхай байнал.

Хазаарай аманай сахаригай шэнээн томо түхэрээн мүнгэн
сахаригуудта нариихан сасаг надхуулһан гоёлтонуудые утаһаар
сохиһон туузада холбон, хоёр хажуугаараа сэрбүүлһэн һамгад
толгойдоо аяар Италиһаа асаржа хэнэн шүрэ даруулгануудтай
ябанад. Хитад гуримаар мүнгэндэ нуулгаһан, улаан шүрэтэй
туйбанууд зарим һамгадай малгай доогуур халта харагдана.
Тэдэнэр хүхэ гү, али хара хилэнгээр оёһон тохойтой торгон
гадартай дэгэл дээгүүрээ табан үнгын һолонго татаһан туузаар
хүбөөлэгдэнэн хормойтой уужа үмдэнхэй. Дүрбэн хурга тухай
үргэнтэй, улаан бүд орхимжо мүр дээгүүрээ һуйбадаад, нүгөө
хажуудаа гал гаргадаг хэтэ мүнгөөр гоёожо зүүгээд ябахандаа,
дэлхэй дээрэ үзэгдөөгүй баян ба гоёб гэжэ ханадаг ха юм. Хэн
гоё хубсаһатайб, тэдэнэр хамаг зоной урда зогсохые оролдохо-
һоо гадна энеэдэнээ хүрөө үгышые һаа, шанга шангаар энеэхэ
ба энэ тэрын урдаһаа уринаар харахые оролдодог бэлэй. Ха-
хархай ямаанай арһан дэгэлтэй малшад олон зоной нүдэнһөө
далда орон, саана холуур дуугай байдаг заншалтай. Хамаг зо-
ной аһан урда тээ үбгэн наһатай болоһон үзүүр баяшуул зогсо-
нод. Тэдэнэр хүхэ гү, али хара үнгэтэй нарин хилгаһан бү-
дөөр гү, али торгоор хушаһан дэгэлнүүд дээгүүр шара үнгэтэй
дурдам бүһэнүүдые бүһэлжэрхёод, булганай арһан гү, али хара
халюунай арһан малгай хиисхүүлэн байнад.

Үдэр ерэхэ бүри Балма һамганайнгаа хэнтэг хэрүүлшэ бо-
лоходонь, сэдхэлээ зобоһон Намдаг баян гулваа ноёнтой энэ
үглөөгүүр уулзан сасуу: «Һамгантаяа хани инаг байжа шада-
хаяа болиһон хүн хайшан гэжэ бээе заһаха ёһотойб?» — гэжэ
холуур тойруулан, бээе һэжэглүүлхээр бэшэ удхатайгаар асуу-
гаа хэн. Гулваа ноён тойруулжа хэлэнэн үгыень ойлгожо яда-
һандаа хэды зобобошые, һүүлэй һүүлдэ юрэ тухайлһан хэбэр-
тэй боложо: «Бугын шуһа уубал, айхабтар һайн байха!» — гэ-
жэ заабарилһан байгаа. Хайшан гэжэ буга бариха гээшэбиб
гэжэ бодолдо дарагдаһан Намдаг баян: «Буга буха хоёрой ил-
гаань юуб? Гэртээ ошожо, шахамал малаан бухаяа алажа, шу-
һыень уухамни», — гэжэ зосоогоо шэбшэбэ. Тиибэшые зосоонь
һайн болоногүй. Юундэб гэхэдэ, Намдагай һамган үүсэ хэнэн

малай шуһа болон гэдэһэ гүзээнъ яашье хии орхихогүй ха юм. Шуһыень өөхэнтэй холижо, нарин гэдэһэндэнь шудхажа, амта-тай эрээлжэ хэхэ юумыень Намдагай гансаараа уухамни гээ һаань, һамганиинь лаб зүбшөөхөгүй байха.

Улас түрын удха шанарые ойлгохогүй, эрдэм һургаал мэдэхөгүй баяшуулай хөөрэлдэхэ үгэгүй болошоод, бэ бэээ шоглол-соһон үймөөн соо бодолдо дарагдажа зогсоһон Намдаг баянай гуталай түрии дээрэхи хара толбые гулваа ноён алдангүй хаража һууба. Хамарһаа дуһахаа һанаһан нойтоёо хургандаа нилаагаад, Намдаг баян гуталайнгаа түриидэ аршадаг зантай һэн. Тиигэжэл гуталайнъ түрии халтан даг болошоһон байгаа бшуу. Тиихэдэ гулваа ноён хамараа гартаа хүнгэлөөд, муухай болоһон гараа гуталдаа бэшэ, харин дэгэлэйнгээ хормойдо аршадаг һайтай ха юм. Намдагай хажууда байһан һамганиинь гулваа ноён намайе харана гэжэ һанаад, халюун туруутай ута хамсыгаа һэмээхэн ташаандаа шударжа, шамахые оролдожо байба. Юундэб гэхэдэ, нютагай дарханда бутархай алта үгэжэ хүүлэһэн гал шара бугааг баруун гарайнъ сарбууда яларжа байгаа ха юм.

Һамбайень бодотор уяжархиһан гурбан адлиханууд мори-дой толгойнууд ехэ дасангай урдуур бултайба. «Туваан хамба морилбо!» «Туваан хамба!..» гэн, хүн зон хүхинэшэбэ. Уданшьегүй улаан үнгэтэй хитад хибэс дэбдихэн армагтай шарга дээрэ шагса бурхан мэтэ дабшалжа һууһан Туваан хамба үзэгдэбэ. Тэрэнэй хойноһоо ондо ондоо зүһэтэй, тоомосхо үүлтэрэй үндэр һайхан моридые хүллэһэн, ногоон шэрэтэй шарга харагдажа, тэндэ нюдэндөө пенснэ зүүһэн генерал-адъютант барон Корф ташаалдашоод һуугаа һэн. Хоёр зээрдэ моридые хүллэһэн заахан буряад шаргада һуугаад, Агын дасангай шэрээтэ лама тайшаа ноён хоёр гаража ерэбэ. Мүн эдэ шаргатай зоной хойно нилээд боложо, Самбуу лама түрүүтэй Агын дасангай аха заха ламанар һубарилдан, ябагаар ерэбэд. Хэдэ мянган зоной хүлдэ ба тоогүй олон моридой туруунда үлти зада гэшхэгдэжэ, саһагүй болошоһон элһэн соогуур шаргын үргэнүүд шаагдан, газар зүһэнэ. Тиибэшье тоомосхо үүлтэрэй ута бээтэй үндэр морид хүзүүнүүдэе нугаралдуулан, хүнгэхэнөөр алхалжа ябаад һэн. Тэдэнэй хүзүүн дээгүүр матарһан эрөөн шэрэтэй дугаагай сахаригһаа шаптагалаатай хонхын абьяан дундуур генерал-адъютантын дала мүр дээрэ яларан байгаа алтан эполедүүдые харахада, нээрээшье һүртэй байгаа бэлэй.

Байгалай үмэнэ ород зоной ерэхээр, тоомосхо үүлтэрэй морид бии болоо юм. Буряад зон һайн мори харабал, нюдөө үгэхэ жэшээтэйшье һаа, энэ үндэр һайхан үүлтэрэй моридые үдхэдэггүй байгаа. Тоомосхо үүлтэрэй морид гүйхэдөө хурданшье һаа, түргэн дундаа годиржо шададаггүй, айхабтар холуур тойродог байхаһаа гадна, үшөө дэншээ юм. Буряад үүлтэрэй мо-

рид бэеэр набтархануудшые хаа, хүл сээжэ найтай, хада уруу мүнөөхил зандаа гүйжэ ородог, гүйдэл дундаа үнэгэн мэтэ нэгэ газартаа эрьелдэжэ шададаг. Хасагай алба хэдэг буряадууд өөрынгөө мори абажа, сэрэгэй албанда ошодог юм. Тээд буряад хүбүүд морин дээгүүр хэлмээр сабшаха болоод, газарта хэбтэнэн юумэ гүйдэл дундань шүүрэжэ абаха гү, али ойн оёороор гүйлгэхэ, хада уруу намнасалдахадаа айхабтар мэргэжэлтэй байгаа. Зунай сагта хэдэн нютагай зон сугларжа, найр наада хэдэг юм. Энэ нааданай түгэхэл дээрэ заал хаа анги боложо, наншалдадаг, эмээл морёор намнасалдадаг ушар али олон болодог байганиинь элитэ. Энэ ушарта монгол үүлтэрэй морид аймшагтай түргэн шуу. Мундуу шиираг хүбүүд мориной гүйдэл дунда дуратай шиидамаа газарһаа шүүрэжэ абаад, хүниие сохихо ба тэрьедэнэн хүниие хойноһоонь намнажа, моринойнь һүүлһээ барижа, хажуу тээшэнь татан, моритойнь хамта унагааха гү, али ута хулһан ташуураар моритой хүнэй һүүжэ дээгүүр ташажа, эмээлһээн хобхо сохихо мэтын дүрэнүүдые тусгаар шудалдаг хэн. Зарим хара ханаатай хүн тэнэгтээ найража ерэхэдээ, хулһан ташуурайнгаа эшэ соо туулга шудхажа, хүндэ болгоод, хүниие сохидог бэлэй. Мүн энээнһээ гадна буряад зон морёор шоно намнажа аладаг зантай. Тихэдэ зарим хулгайшад морин дээгүүр ташуурайнгаа эшээр хониной толгой сохижо, өөдөө собхорхотойнь хамта эзэндэнь харуулангүй, һугадаад гүйлгэшэдэг бэлэй. Үнэн дээрээ, алишые талаһаань харахада, талын зоной байдалда таараһан морид ха юм. Ута нарин хүзүүтэй, үндэр уусатай англи үүлтэрэй морид, шамбай шанга бээтэй ородой «Битюк», богонихон сээжэтэй «Арденъ» үүлтэрэй бельги морид, нарихан бээтэй американ жороошые морид, юрэдөө, ямаршые морид монгол моридто хүрэхэгүй юм. Мүн энээн шэнги ород хубсаһа үмдэхэдэ, хэды соморшые хаа, буряадай ута дэгэл орложо шададаггүй байна. Нүүдэл байдалтай монгол, буряад зон дайралдаһан газартаа хээрэ хонохо ушартай болодог. Ута хормойтой дэглээ тайлахадань, үргэн ехэ үһэтэй хүнжэл боложо үгэнэ ха юм! Тохомоо дэбдижэ, эмээлээ дэрлээд, дэглээрээ хушаһан бээрээ хаанашые ядамаггүй хонодог юм шуу. Тинмэлһээ буряадууд эмээл морёор дэлхэе тойрохоһоо арсахагүй байганиинь сохом!

Үргэн гудамжада гаран сасуугаа барон шэрээтэ хоёрой хашабаа шарга Туваан хамбые хүсэжэ, тэдэнэр булта зэргэлхэдээ, бүхы гудамжа эзэлбэ. Бароние үдэшэжэ ябаһан ами сахигшадын болохо долоон солдат ба хоёр офицер эндэ ябалсаагүй хэн. Сэрэгэй зоной олоороо мордохуулха ябадалһаа Туваан хамба шажанай ёһоор арсаһан байгаа. Агын дасангай гудамжаар улаан хубсаһатай ламанар, баяд ноёд, гоё хубсаһатай басагад бэрээд субажа захалбад. Басагад бэрээдэй алта мүнгэн гоёолтонь, элдэб үнгэтэй, сэнтэй найхан торгон хубса-

Һаниинь наранда ошотон, хэлэшэгүй арюунаар ялалзана. Һэхэжэ үмдэһэн булган, халюун, шэлүүһэн малгайнуудынь һалхинда долгитон, нюдэндэ уринаар үзэгдэнэ.

Даг хара халааһан хубсаһатай, зэд улаан нюуртай хүнүүд, газар дороһоо гараһан юумэдэл, гэнтэ гудамжын нүгөө буланда бии болоод, Туваан хамбые мордохуулжа ябаһан үй түмэн зоной урдаһаа зүрин алхалбад.

Таһархай тобшотой, оодон ямаан дэгэлтэй хүн нюсэгэн үбсүүгээ сэлижэрхөод, сарбуудаа таблагдаһан түмэр гэнжээ хонгиргон, хамагай түрүүндэ ябаба. Тэрэнэй ута гээгьень һур аргамжын тэгэн дундаһаа уяад, аргамжынгаа үзүүрнүүдые хоёр тээшэнь морин дээгүүр татажа бариһан Пустяков Шаргай ноён хоёр гудамжын хоёр захаар ябаад һэн. «Һомон тэнэг, жада сэсэн!» гэһэн ород оньһон үгын ёһоор, уурлаһан бароной гэнтэ Аламжые буудажархөо һаань, хии һомондо дайрагдахагүй гэжэ бодоод, тэдэ хоёр зэмэтэнһээ холо ябахые оролдоно ха юм.

Түрүүлээд ябаһан гурбан шарга тогтожо, хамаг зон гудамжада хахан обооршобо. Тэдэнэй урдаһаа ябаһан Шаргай ноён Пустяков хоёр барижа ябаһан мушхамалаараа Аламжын гээгэһээ угзаран зогсообод. Зэмэтэниие үдэшэжэ ябаһан һангирхай хубсаһатай зон хөөрсэгэнэн, одон хамсытай улаан гарнуудайнгаа тохоног нугалжа, хангиржа халааһан болошоһон гуталтай хүлнүүдээ урагша хойшонь һольболдуулан зогсошобод. Улаан мяхаяа бултайлгаһан зоной бэенүүдые үбэлэй жабар долёожо, тэдэнэй халуун аминһаа, уурал бадхан байгаа һэн. Таһархай хубсаһатай хара торюун зоной үйрэн байхые харахада, мэнэ мэнэ гал хүргэбэл тэһэрхээ байһан обоолоотой дари мэтэ үзэгдэбэ. Эдэ олон зоной дунда гоёолто болгон яларуулха, тобшыншые зэргэ мүнгэн харагданагүй, зүүнэйшые һубын зэргэ алтан яларнагүй. Хэрбээ эдэниие гансата буудажа алаашые һаа, үхэгшэдэй хүүр дээгүүр олзо бэдэрдэг Намсарай тайшаагайшые олохо зөөри байхагүйнь лабтай. Ямар нарин бэрхэ аргаар нэгэ хэдыхэн баяшуул эдэ мянган зоной шүүһэ һорожо абаад, үлэн хоһон бэеыень шатаһан нүүрһэнэй үнэһэн мэтэ болгооб?

Обоорһон зоной дундаһаа хоёр үхибүүтэй Жалма урагшаа гаража, үбгэнтээ нэгэшые һаань үгэ андалдаха һанаатай аргаахан алхаба.

— Бү дүтэлэ! — гэһэн Пустяковой абяан сууряаташаба.

Зол хубигүй эхэнэр полициин зэрлиг абяанһаа сошожо, хоёр хүлынь ээдэлдэн зогсошоно. Европо, Италиин арад зониие баалан балхидан, тэдэнэй хүлһэ шуһаар бодхоогдоһон хоёр зуу гаран гэшхүүртэй, арба мянган таһагуудые хэһэн Римдэхи Ватикан соо Агезандр, Афинодор, Полидор гурбанай хүл гараараа могойдо ороолгошоод, һоруулжа байһыень харуулһан дүрэ мра-

мораар хэгдэнэн байдаг. Тэдэнэй оршолон зоболондо дайрагдаһан уршалаатай нюурнуудые, халта ангайһан амануудыень, гүрылдэжэ гарашаһан һудаһануудыень хараһан хүн байгааһаа, мартаха юм аал! Тээд мүнөө Туваан хамбые үдэшэжэ ябаһан зоной нюдэндэ харагдадаггүй «шара лууда» орёогдоһон амиды хүнүүд: Жалма, Булад, Балбар гурбанай дүрэнүүд оршолон зоболонгоо нюураа уршылгажа, үбшэндэ ядарһан амануудаа халта нээгээд, ами наһаяа гуйжа байнад ха юм! Эдэ зоной амилха агаарһаа бэшэ зөөриень эрхэ сүлөөтэйнь хамта буляан абаад байһан баяшуул юу бодожо байнаб? Жалмын арюухан сагаан хүзүүн өөдөн хүхэ һалаа асатуулац, гүрөө һудаһаниинь сохилжо, уураг улаахан уралынь туулган хүхэ болон зулдашанхай. Мүнхэ булагай уһандал, елэлзэн байгаа нюдэнэйн гэрэл соо Туваан хамбые мордохуулжа ябаашад, мори шаргатаяа харанхы хара һүүдэр болон бархайлдана. Амиды сэсэг уһалхаяа түрэнэн гарнуудаа Жалма харбайгаад, ами наһаяа гуйжа, үхэлэй урда шэшэржэ байна бшуу!

Мэнэ һая шууялдан, хүхижэ ябаһан баяд ноёд, сэбэр һайхан бэрээд, бардам омог хүбүүд сэдхэлээ зобоһон янзатай, тэдэниие сэхэ харахаяа далдиран, үнэгэ, шэлүүһэн малгайннуудаа нюдэн дээрээ татажа захалбад. Энээхэн зали саг соо ара үбэрөөр зогсоһон өөдэтэй өөдэгүй зон, үхи хүүгэд хамтадаа хашаа дээгүүр абиран гарашоод, туун шэнги ирайлдажа һуугаад һэн. Аягүй байдал досоогоо мэдэрһэн Туваан хамба генерал-адъютант барон Корф хоёр шаргаһаа буужа, мори дойngoо урда тээ гарабад. Эндэ һаяхан Мишкиниие барижа, жандармынхидай буудаһан тухай, тэрэнэй наһа үеын гашуудалта түүхые арад зоной зариманиинь дуулаһан байгаа. «Мишкинэй нүхэр» гэжэ Аламжые тушаһан Пустяков Шаргай хоёр эдэ үгэнүүдые халта даһалан һагад зондо зугаалһан юм. «Мишкиниие алаа ха юм! Аламжыень яахань гээшэб», «Мүнөө буудахаяа һанаа ёһотой» гэнэн үгэнүүд, һалхинда модоной набшын һаршаганаһандал, арад зоной дундуур шэбэнэн боложо тараба.

«Буудаханы гээшэ гү, али үгы гү?» гэнэн асуудал Самбуу ламые бултанһаа ехээр энэ үедэ зобоогоо һэн. Таастай эдэ хүлээжэ байһан нохой мэтэ, зоной араһаа тэрэ үлэгшэн, Аламжые хараба. «Иигээд намтай үһөөрхэлдөөрэй! Намдаг баянай хэн байһые мэдэхэ болоо ёһотой!» гэжэ нюдөө үзүүрлэнэн Намдаг зоной урда бзээ үрин зогсоно. «Юун болохонь гээшэб? Яахань гээшэб?» гэжэ асууһан юумэдэл, урагшаа үлылдэшэн багашуул Туваан хамба барон хоёрой алхам бүхэниие шарайшалан, хүдэлэнгүй, хашаа дээгүүр һуунад. Ламанарай гэрэй хажуугаар тариһан модод, набшагүй үзүүрнүүдээ үргэн, мүн лэ тэдэнэй дээгүүр үлылдэжэ хараһан мэтэ үзэгдэнэ. Эгээл энэ үедэ хэдэ мянган зоной дунда нэгэшые абьяан гарахаяа бо-

лижо, гансал моридой турьяхань хирэ хирэ соностожо байгаа хэн.

Шангаар татагдаһан хатуу номон шэнги болотор нидхэээ ниилүүлжэ, сог шара нюдэнүүдһээ гал сахилуулжа байһан мэтэ, Аламжын шүдэн шулуун хүхэ уралаа зуужа, булад таха боложо харагдана. Зангиданхай нударгануудайнь сарбуунуудта үмэдхөөтэй түмэр гэнжэ нэгэл угзараа һаань, үй хүрэн, хиидэшэхээр һанагдаа хэн. Тэрэнэй зэд улаан шарайда нэгэшье ядарһан уршалаа харагданагүй. Тиибэшье үхибүүдэйнгээ, һамгаһайнгаа бархиржа, гуйжа байхыень гэдэргээ харангуй тухайһан Аламжа сээжэ соохи хоро үһөөгөө зондо харуулхагүй гэжэ оролдоно.

Ээм мурнуудээ ниилүүлэн зогсоһон зоной урда байгаа Аламжые хараһан Туваан хамба барон Корф хоёр дүтэлхэээ зэбүүрхэнэн юумэдэл, арбаад алхам зайтай тогтобод. Ноёо һахалтай бароной нидхэнүүд дээрэ доро болошоод, зүүн гарынь һэлмынгээ алталмал барюул эльбэн байгаа хэн.

Набтархан бэетэй Туваан хамба нимгэхэн сагаан шарайгаа хубилгангүй, гараа дээрэ наманшалжа:

— Буддын шажантай хүн байһан туладань алдуу хэһэн Аламжые хүлисэхыень бурхан шажанай нэрээр гуйнаб! Үндэр түрэлтэ генерал, хаан бурхан хоёртой адли түрэлтэй дээрэһээ хаанай изагуур сахижа ябаһан та, генерал, Аламжын ами наһа хайрлаха бээт гэжэ гуйнаб! — гээд, энэ һүни баронтой зүбшэжэ хоноһон үгэээ зандань хэлэбэ.

Иимэ юумэ хүлээгээгүй баяд ноёд сошордон, нюур нюураа харалсашоо хэн. Тэдэнэй урда байһан барлаг зон өөһэдынгөө шэхэндэ этигээгүй юумэдэл, Туваан хамба тээшэ харашабад.

Бароной ноёо һахал халта шорбогод гээд, нюдэн дээрэхи пенснэ шэлынь шэшэржэ, Аламжые хайрлаһан янзатайгаар миһэд гэһэн бэээрээ:

— Табигты! — гээд, гараа халта үргэжэ, ойро зуураhana хүдэлэнгүй зогсоо хэн.

Пустяков Шаргай хоёр яхашье мүрөө төөришоод, үдэр харадаггүй шара шубуун мэтэ бэлтылдэн, эмээл дээрээ шохойлдожо һуубад.

— Табигты гэнэм! — гэжэ халта һөөлдэнхэй хоолойгоор барон бадашаба.

Туваан хамба гараа наманшалһан шэгтээ хүдэлэнгүй зогсоно. Шаргай Пустяков хоёр сошордон, мушхамалаа хаяжархёод, моринһоо буужа захалбад. Гэбэшье мүнөөхи ёбогор нюргатай таяг тулаһан хүн зоной дундаһаа үрөөһэн хүл дээрээ ээрэмшээһээр, Аламжын хажууда нюдэ эмнихэ зуура ерээд, гэээгэһэнь уяатай мушхамал тайлажа, урда хашаа дээгүүр хаяжархиба. Ута нарин могой мэтэ, агаарта сэрбэжэ ябаһан мушхамалай хойноһоо арад зон бүгэдөөрэн алдангүй хаража зогсо-

бод. Хашаа дээгүүр нууһан багашуул шууялдан, наһан харсагаһаа тэрьедэһэн борбилоонууд мэтэ, үгы болошоно. Туваан хамба барон Корф хоёр үни шаргадаа нуунхай байба; тэдэнэй морид нэгэ жэгдэ урагшаа жүдхэнэд. Мэнэ һая ээм мүрөө ниилүүлэн, харгы хаажа зогсоһон зон ой модоной самсаал мэтэ хоёр тээшээ хаха хүрэн, тэдэнэртэ зам табиба. Үхибүүтэй һамгаяа забдагүй тэбэрин байгаа Аламжа хахархай ямаан дэглэйнгээ саанаһаа гуутай бурханаа гаргажа, наманшалһан альгандаа хабшаад, хэды дахин адис абана. Нураар гүрэжэ хэһэн бурханайнь оһор эмниг мориной толгойдо үмэдхэһэн гуйба мэтэ хүзүүн дээрэнь сэрбэжэ байба; сарбуудань ханхинан байгаа гэнжын бугаагы таягтай хүн үрөөһэн хүл дээрээ дохоншоон байжа мулталхые оролдоно. Урагшаа ябаһан шарганууд дээрэһээ барон Корф Туваан хамба хоёр Аламжые хулгай нүдөөрөө хараад, сэдхэл ханаһан янзатайгаар дахин мийэд гэлдээ һэн. Лама бурханда хүзэгтэнэй ехээр этигэхын тула зорюута арад зоной урда Аламжые асаруулжа, тэдэнэр сүлөөдэ табиба ха юм.

— Бурхан!.. Ашата бурхантай байһамнай туһалба! — гээд, лама ноёдой мэхэ һэжэглээгүй Жалма гараа наманшалан, Туваан хамба барон хоёрой хойноһоо газарта хүрэтэр дохибо.

Туваан хамбые шэрэһэн морид саһатай харгыда гарахадаа алхамаа нэмэбэд. Мордохуулжа ябаһан моритойшье, ябаганшье хүнүүд мүн лэ урагшаа юрьен дабшанад.

Балбар хүбүүгээ тэбэриһэн Аламжа һамган Булад хоёроо дахуулаад, хамаг зоной хойноһоо алхалжа ябаа һэн. Гэрнүүд болон хашаагай оройгоор дахин гаража нууһан багашуул шагшууяа табилдан, тэдэниие үдэшэнэд.

Хоёрдохи бүлэг

ОЙ СОО ✓

Унтажа хэбтэһэн Аламжын шэхэндэ уйтай ёолоон соностобо: анинхай нүдэниинь нёлбоһо дуһаанагүй; зуулданхай шүдэдынь абяа гарганагүй. Теэд амгалан нойроор һажашаһан Аламжын шэг шарай ядаралда дарагданхай, үдхэн хара нидхэнүүдынь ниилэшоод байгаа һэн. Эгээл энээхэн зуураа «буриад арад зон амилха агааргүй болоод бүтэжэ үхэхээ байна» гэжэ Аламжа зүүдэлбэ. Тиибэшье хосоржо байһан зоной абяан нуларнагүй. Толгой дээрээ зурагар ялан шархатай, дүхэд гэһэн бархигар бээтэй, баабгай мэтэ ганхаргаһан алхадалтай хүн олон зон сооһоо түрүүлэн гаража ерэнэ. «Һэ-э! Байзыт! Энэ эсэгэмни хаанаһаа ябана гээшэб!» — гээд, тэрэ хүниие угтахаяа ошонтараа, Аламжа зогсошоно түхэлтэй. «Би сохижо алаа һэмнэйб! Хайшан гэжэ амидыраа гээшэб! Намайе харабал бахалдуурдажа алахал!» — гэжэ нойрмог соогоо сэдхэһэн Аламжа

хашхарха гээд, абья гаража ядаба. Тэрэнэй нюур дээрэ сагаанай шүүхэн мэтэ шара хүлхэн бурзагад гэн бии болобо. Тиигээд уданшьегүй Аламжа нойрһоо һэрибэ. «О-о, хөөрхы, зүүдэл-һэмнил хүрөө! Хаананаа тэрэ эсэгээ хараба гээшэбиб!» — гэжэ сэдхэхэ зуураа үнэтэй хүнжэлэй захаар хүлһээ аршана.

Харин гунигтай абьяан тэрэнэй шэхэндэ дуулдаһан зандаа байба. «Энэмнай иихэдээ юун бархирна гээшэб?» — гээд, Аламжын хүрэжэ бодохо гэхэдэнь, газарта унжаһан гээгэнь толгойень табибагүй: отог соогуур урдаһан шара һайрам гээгэнь барижа хүрэшоо ха юм. Аламжа хүсээ зангидан, толгойгоо өөдэнь үргөөд бодошобо. Ута гээгэнь барижа хүрэн хабтагар мультэн газарай хүрһэнһөө хобхоржо, гуулин толи мэтэ, арадань сэрбэжэ байгаа һэн. «Хаанашье яба, һаад хэхэнэ бэшэ олзогүй гээгэ!» гэжэ хэрүүл дундаа досоогоо шэбшээд, ута гээгынгээ узуурһаа барижа, толгойнгоо нугарса дараба. Галай хажууда сай шанажа байһан һамганинь няалданхай мультыень хобхолхо һанаатай гүйжэ ерэнэ ха.

— Хүрөө! — гэжэ дуугараад, Аламжа газарта хэбтэнэн хүхэ абаад, торгон хара гээгээ таһа отолжорхибо.

— Болиш, нүгэл! — гээд, Жалма гартань аһалдаба.

— Манжын Богдо хаанда шүтэхээ болёо ха юмбибди! — гээд, Аламжа таһархай гээгээ улаан гал уруу хаяжархёод, айшаһан һамгаяа халта тэбэрибэ, Того халдаһан аргамжа мэтэ нойтон гээгэ шаршаганан шатажа эхилнэ. Сусал орёонһон могой шэнги гүрлөөтэй зандаа үлэн гээгынгээ үнэһыень хаража байгаа үбгэ һамган хоёр нэгэшье үгэ аманһаа унагаабагүй. Гэнтэ тэдэнэй арада хүн шангаар энеэжэрхинэ ха.

Үбгэ һамган хоёрой сошоод, гэдэргээ харахадань, хара ямаан даха дороһоо Булад хүбүүнинь толгойгоо үргөөд байба. Эсэгынгээ үбдэг дээрэ мордожо һуугаад, ута гээгэнь жолоо шэнгээр татажа наададаг хүбүүнинь намһаа хашараад, гээгээ таһа отолбо гэжэ һанаһан янзатай, үшөө шангаар эльгэ хатана.

— Мэдэнэм, мэдэнэм!.. Шэхэнһээшни татадаг болохоб!

— Тэнэг, минии Булад, үшөө тэнэг байнаш! — гээд, Жалма долоо хүрэхээ байһан хүбүүгээ тэбэрибэ.

Ботогоёо үхүүлхэн тэмээнэй бархирхые хэээ нэгэтэ дуулаһан хүн байгаа һаа, тэрэ абьяе һанана ёһотой. Саг үргэлжэ утаар уйлаһан абяанинь ямаршье хүнэй зүрхэндэ гашуудал асардаг, уйтай хүн байбал хүүгэд мэтэ уйладаг һэн. Эгээл иимэ абьяан газарай ган сооһоо гаража байһандал, улам дүтэ болон дуулдаба. Отогой тээһээ үлгөөтэй сумаа сооһоо мүн лэ нарихан ярдаг абьяан гаража, энэ дуунтай холисолдошобо. Аламжатан гэрээрээ шагнаархалдажа байтараа, абяанай гаран сумаа тээшэ харашабад. Хүрдэгэр булгайр сумаагай амһараар нарай нялхын гар бултайшоод, арбаганахадажа байба.

— Балбар, Балбархан! — гээд, Жалма тэрэ сумаа абажа, мансытай үхибүүгээ гаргана.

Хоёр наһа хүрөөгүй Балбархан наранһаа харгажа, гарайнгаа араар нюураа үрэн найтааба. Үхибүүнэй сабшалаагүй түхэреэн нюдые, бажуулданхай набарханиенъ харахада, уургай соогоо байһан бүргэдэй дальбараае хануулна. Далайн захада байһан мэтэ саг үргэлжэ хааян байгаа ойң абьянһаа намаарһан үхибүүн бархирхаяа болишоод байгаа һэн. Отогой хажууда модо тоншожо байһан тоншуулай эшхэрэн, саашаа ниидэхэнь соностобо.

— Модохон ерэбэ! — гэжэ дуугай байһан Жалма үбгэнэйнгөө нюур харана.

— Модо отолхоёо болёоб гэжэ даамал эзэндээ хэлээ һэмнэйб!

— Шамтай хэрэлдэһэндээ хоролхожо, зорёон хүдэлмэришэдые эльгээхэдээ болохо! Хэдэн үдэр сар тэргээр ерэһэн хүдэлмэришэд ашаха модогүй байхадаа юун гэхэб?

— Би зэмэтэй бэшэб!

— Эдэ үхибүүд хоһодобол, хэнэй зэмэтэйе асуухагүй, — гээд, Жалма баабгайн гүлгэн мэтэ даха доро хороод хэбтэһэн Булад тээшэ зааба. — Хии ябаһан хүдэлмэришэд шамайе мийн орхихогүй байха!

— Тэдэш арьяатан бэшэ ха юм. Үнэн ушарыень хэлэхэдэмни, хэнэй зэмэтэй байһые ойлгоно бээ.

— Хэнэй зэмэтэй байһые ойлгохо шадалтай һаа, зоной байдал ондоо байха һэн.

— Бүхэли үбэлдөө хээрэ байрлажа, гэрэй модо отолоод, буянай түлөө хахад олзоёо үргөөб! Бэшэ модо отолхо аргамни үгы.

— Нүгэл! Дасангай модо отолжо, буян хээбди! Амиешни лама бурхан — Туваан хамба абараа ха юм!

Ёлолдоһон абьян улам дүтэлнэ. Аламжа дахин дуугай шагнаархажа, гайхаһандаа ойн захын харгы тээшэ ябашаба.

Иимэ үгэнүүдые Аламжада яахаяа хэлэбэбиб гэжэ Жалма наһаараа барлаг ябаһан үбгэнөө хайрлана. Тобшо харахан нёлбоһон тэрэнэй хорьмоһондо шүүдэр мэтэ сугларжа, аминһаань оболзон байгаа сээжэ дээгүүрнь дуһалжа захалаа һэн. Эхын хүхэ хүхэжэ байһан Балбархан Жалмын нюдэнэй нёлбоһо эдилсэжэ, амтархаһан юумэдэл, хүлөө хайшан хэбтэнэ.

Харгы дээрэ Аламжын гарахада, үлхөөтэй хара сохонууд мэтэ, олон сарнуудые хүллэһэн хоёр тэргэ хойно хойноһоо һубарилдан, холжоржо ябаба. Модондо ерэһэн зон бэшэ, харин ямар бэ даа нэгэ юрэ бусын ашаан хэбэртэй! Аламжа сарнуудыень тоолоно. Нэгэ тэргэдэ хорин сар хүллөөтэй ябана. Бүгэдөөрэн хара үхэрнүүдые хүллэхэһөө гадна үндэр набтарыень булай зохидоор тааруулһан байба. Хоёрдохи тэргэдэнь хорин

улаан зүхэтэй сарнууд хүллөөтэй. Нюдэндөө этигэжэ ядаһан юумэдэл, Аламжа гараараа һарабшалан хараба. Мүн даа... хори-хорин сар оруулһан хоёр тэргэ мухарина. Арбаад хүн тэдэнэй хажуугаар алхалалданад. Дүтэлжэ ерэхэдээ, зэргэлүүлжэ табиһан мөөрнүүдтэй, дүрбэн голтой тэргэнүүд байба. Тэргэнүүд Аламжатай зэргэлбэ. Зогсожо байһан хүнэй зэргэ үндэр мөөрнүүдын элһэн харгы отолон хахиналдажа, газар ёолуулһан мэтэ абяа гаргана.

— Энэ юун гэшэб?

Аламжын эрьежэ харахада, заахан хүбүүгээ тэбэриһэн һамганиинь хажуудань ерээд байжа байба.

— Харыт, харыт! — гэжэ ябажа, үни заяанай хүдөө зоноор уулзаагүй Булад хүниие харахадаа баярлан, отогһоо нааша гүйнэ.

Хээрын хүһөө шулуун мэтэ Аламжа дуугай зогсоно.

— Һэ-э, Һэ-э!.

Үхэһэн хүниие хүдөөлүүлжэ ябаһандал дүхылдэн, түрүүшын сарнууд аргааханаар Аламжын хажуугаар үнгэрбэ. Хөөмөгшын хахинаан, ууртай сарнуудай шииганалдаан, дабирхайдагдаагүй тэргын мөөрэй гиинаан бүгэдэ хамтаржа, мэнэ мэнэ тэһэрхээ байһан юумэдэл үзэгдөө һэн. Харгын тооһондо дадрагдажа, булгайр хара нюуртай болошоһон хүнүүд Аламжын хажуугаар үнгэрбэ. Аянай зоной нюдэдын ялагашалдана.

— Аба, аба! Эдэ хүнүүд шаазан нюдэтэйнүүд лэ!

— Абяагүй бай!

Юундэшьеб эсэгынгээ шэбэнэжэ хэлэһэн үгэһөө Булад сошожо, обогод гэбэ. Ута замда ябахандаа нютаг бүхэнэй зондо гайхал боложо хашаршаһан аяншад хажуу тээшээ харанашьегүй. Тэргэ дээрэнь һэеы гэрэй шэнээн бүмбэгэр боро юумэн обойно. «Шангаар хашхаржархибал, энэ бүмбэгэр юумэн бомбо мэтэ тэһэрхэ ёһотой», — гэжэ Аламжа юундэшьеб һанаад, тэдэ хүнүүдые харахадань, нэгэнииньше тамхи татанагүй. «Үгы, галһаа айдаг байгаа бэшэ гү?» гэһэн бодол тэрэнэй толгойдо орожо, зуугаад байһан гаһаая абажа, гартаа бариба.

Үрөөһэн эбэрээ хуха сохюулһан сар шархаажа, хэды дахин гэдэргээ һууба. Эзениинь ута һуртай ташуураар толгойдонь хүрэтэр орёолгоно. Теэд хүнэй сар сохиходо бү гайхагты! Эзэнэй үгэ дуулаагүй барлагай нюргые ташуураар сохидог юм! Нюдөөрөө шуһа гүйшэһэн үхэр толгойгоо һэжэржэ, шүрбэһөө зангидан, тэргээ жүдхэнэ. Улаан мяхан болотороо холошоһон хүзүүень хараһан Булад болиит, бү сохиит, гэжэ хашхарха дураая хүрэбэшье, дуугай зогсобо.

— Харана гүш! Хүзүүниинь холожо, улайшоод ябана, — гэжэ Булад эсэгынгээ хормой татаба.

— Тэрэ сараа харыш! Хүзүүниинь холоод ябанал! — гэжэ Аламжа хэрүүлхэжэ ябаһан эзэндэнь хандана.

— Минии хүл хараа наашни, үшөө ехээр холоо! — гэн, зан хара нюуртай хүн сагаан шүдэнүүдые ялагад гүүлэбэ.

Хэлэхэ үгэгүй болоһон Аламжа өөрынгөө холонхой гар эзэлүүдгүй хараад абаба. Ами табиһан юумэдэл, тэдэнэй тэргын абьян таһалдашаба. Тооһон болоһон нюуртай хүн Аламжа тээшэ ерэнэ.

— Сарнуудаа халта амаруулая!

— Тэргэһээ холо ошоод тамхилагты!

— Яаһан муухай харгы гээшэб!..

Иимэ хашхаралдаан соностожо, сар бүхэнэй хөөмэгшэнүүдынь хүзүүнһэнь абаад, унаагаа уяатай шэгтэнь орхибод.

— Һалхинайнь доодо тээ ошожо тамхияа татагты! — гэжэ Аламжада дүтэхэн ябаһан мүнөөхи хара даг нюуртай хүн дахин хашхарба.

«Нээрээшье юун гээшэб! Галда дүтэ байжа болохогүй ашаан байгаа байна. Нэгэшье-хүн энэ ашаанай хажууда тамхи татанагүйл» гэнэн бодол Аламжын сэдхэл эзэлһэн зандаа. Дохолон һагад алхалһаар тэрэнэй хажууда ерэнэн аяншан мэндэшэлбэ.

— Энэ юу шэрээ гээшэбта? — гэжэ гайхаһан Аламжа мэндээ мартан асууна.

— Харанагүй гүш? — гээд, аяншан халта енгүүгээр мihэд гэбэ.

— Юун гээшэб?

Аламжатан гэрээрээ гайхалсан, бүмбэгэр юумэнһээ нүдээ холо болгонгүй зогсобод. Гансал Балбар һанаа амархан, хооһон хүхэлтэ хүхэжэ хэбтээ һэн.

— Иимэ томо юун гээшэб?

— Шэ-шэрэм то-то-гоонууд! — гэжэ нюураингаа тооһо хормойдоо аршажа байһан хүн үгээ таһалдуулан хэлэбэ.

— Юун? — гэжэ гайхал болоһон Аламжа һамгантаяа нэгэн доро асууба.

Үбгэ һамган хоёрой үхибүүн шэнгээр һонирхожо байхы аянай хүн нюураа аршажа байһан дэгэлэйнгээ хормойн хахархайгаар хаража байгаа һэн.

— Аба-а! Шэрэмээр шудхаһан һэеы гэр шэрээд ябанал! Сонхогүй гэр! — гэжэ үни хада тэргын хажууда ошоһон Булад хашхарба.

— Муухай гараараа ойронь бү хүрэ! Нүгэл! — гэжэ аянай хүн хашхаржа байтараа, хэды дахин найтааба.

— Хэндэмнай иимэ тогоон хэрэгтэй болоо юм бэ?

— Балеин заводто дасангай захижа хүүлэһэн тогоонууд!

Дасан гэнэн үгэ Аламжын зосоохиие хүмэрюулбэ. Тэрэнэй шарай уйда дарагдахадал гэбэшье, хүзэгтэй дээрэһээ аман соогоо маани уншажа оробо.

— Тэрэ хойноһоомнай ябааша Агын дасангай тогоон! Энэ

Сүүгэл дасангай тогоон гээшэ! — гээд, аяншан үрөөнэн нюдөө аняад, Жалма тээшэ дүтэлбэ.— Нюдэмни үрбэгэнэнэ. Хаража үгыт!

Тэбэрижэ байһан хүбүүгээ Аламжадаа үгөөд, уужынгаа хармаанһаа Жалма пулаадаа гаргаба. Нюдэээ найхан эхэнэртэ үзүүлжэ байһан аяншан халта тулаад байһан уяхан хургануудыень, түргэ түргэн амилан байгаа амиеннь мэдэрхэдээ, нүгөө нюдөө анишаба. Ньюраингаа тооһо хормойдоо аршажа, урьягар шара шарай харулан хүнэй анинхай нюдэдые хаража һууһан Аламжа: «Энэ хүниие хаана хараа бэлэйбиб?» — гээд, яашье һанажа ядана. Зургаан жэлэй саада тээ обоогой найрай барилдаанда энэ хүндэ Аламжа хаягдаа һэмнэй. Арбан найма-тай хүбүүн гүлгэдэн, хүгшэн шонын мэхэдэ орожо унаһан байгаа. «Ай, халаг, мүнөө энээндэ аһашоо һаа!» гэжэ, гэнтэ тэрэниие таниһан Аламжын хорхой хүрэбэ.

— Ямаан дэгэлэй хормойгоор нюураа бү аршагты! — гээд, Жалма аянай хүнэй нүдэнһөө заахан хилгааһа абажа, өөртэнь үгэнэ.

Хэлэшэгүй найхан эхэнэрые хаража, зүрхөө хүдэлһэн аяншан Жалмын гарта байһан хилгааһа хараашагүй боложо, сарбуу дээгүүрнь һанжаһан могойдол хара гээгэнүүдыень уһатай нүдөөрөө тонгойн харахые оролдоно. Жалмын найханда һогтожо, хажуудань байһан үбгэниеннь мартаад байһан аяншанда хандажа:

— Һөө, Шара-Дамба! — гэжэ Аламжа дуугарба. Энэ үгэ аянай хүниие сошообо.

Хаанаһаа намайе таниба гээшэб гэжэ гайхаһан аяншан нэгэ алхам гэдэргээ болоод, зогсоһоно.

— Мартаа гүш? — гэжэ Аламжа энеэбхилэн дүтэлбэ.

— А-а, Аламжа!

Тэдэ хоёр дахин мэндэшэлэлдэбэ.

Тэдэнэй хүхюутэй абяа абаһан аянай зон сугларбад. Шара-Дамба гуталайнгаа түриинһөө ута шүбүүгтэй гаһа гаргажа, тамхияа удхана. Аянай хүнүүд мүн лэ Аламжые мэндэшэлнэд. Ород гуримаар гараа барилсадаг заншал зүүн зүгтэ үгы байгаа. Нэн түрүүн «Мал һүрэг һайн байна гү» гэжэ талын монгол мэндэшэлдэг һэн. «Һайн» гэжэ харюусабалынь, саашань үгэ хэлэлтэгүй ха юм. Мал һайн гэбэл, монгол һайн һуугаа ёһотой. «Бэе мэндэ» гэжэ хоёрдохи үгэнь болодог. «Мэндэ» гэбэлынь, хотон соонь үбшэн болоогүй, амгалан һайн һуугаа гэжэ ойлгогдодог юм. Зиндаа тушаалаараа адли, шадалаараа тухайтай, наһаар тэнсүү хүнүүд сагаалганай һайндэртэ уулзабал, хоёр гараа барилсан, «золгохо» гэжэ бии. Хээрэ уулзаһан хүнүүд золгожо амаршалалсадаггүй юм. Тиибэшые Шара-Дамба шогтоо холин байжа, Жалмын хоёр гарые лаб барижа мэндэшэлбэ.

— Мал хүрэг хайн байна гү? — гэжэ арбаад аяншад Аламжые мэндэшэлбэд. Эдэ үгэнүүд Аламжын шэхэндэ дааритай мориндо эмээл тохонон мэтэ үбшэнтэйгөөр дуулдаба. Буряад зоной гуримшые хаа, газар гэшхэхэ малгүй хүниие баһаһан шэнги болоно ха юм.

— Малгүй хүнби! Малгүй хүнби! — гэжэ байжа Аламжа тэдэнээр мэндэшэлэлдэбэ.

Энэ хүниие аянай зон танихагүй дээрэнээ олон үгэ хэлэбэгүй. Тэдэнэр бүгэдэ газар дээрэ дабшалжа һуубад. Гансал Жалма тэдэнэй дунда эхэнэр гурирмаар сомсойжо һуугаа һэн. Шара-Дамба үрөөһэн хүлөө сэхэ жиижэ, һанаа зоборитойгоор хоёр хороод лэ, гаһандаа шэнэ тамхи удхана. Хахад метр шахуу ута шүбүүгтэй тэрэнэй гаһанда нюдэндэ хэхээр жаахан тамхин ородог һэн. Амтатай дүнсын утаае тамхи татадаггүй Жалмашые хаа амтархана. Богонихон эбэр мүштүүгтэй Аламжын гаһанһаа хүнэй хахажа үхэшэхоор ород жэгнүүхэ тамхинай үнэр гутажа байдаг. Аламжа малгайгаа абажа, Шара-Дамба тээшэ дүтэлэн һууна. Тэндэ байһан аяншад гэээггүй, мухар толгойтой Аламжые харахадаа, бард гэбэд. Гэээгэтнай яһан гээшэб гэжэ асууха дураа хүрөөшые хаа, тэдэ абяа гаранагүй.

— Аламжа гэжэ дуулаһан байхат! — гээд, Шара-Дамба баһа гаһандаа тамхи удхана.

— Дуулаа, дуулаа! — гэлдэн аянай хүнүүд дарья табилдаба.. Тэдэнэй шарай гансата урин боложо, дүтэлхэ һанаатай үндэгэшэлдэбэд. «Аламжа бүхэ» Ага соо суурхадаг байһан юм. Хүнүүдэй нюдэн Жалмын нюурые үбгэнэйнь нюуртай ээлжэлүүлэн харана. Иимэ һайхан эхэнэр хайшан гээд энэ аймшагтай барьягар хүнэй һамган болоо гээшэб гэжэ тэдэнэр досоо досоогоо бодоно. «Энэ хүн баабгай хүсөөрөө энэ уян эхэнэрые баалалтын хүсөөр абаа бэшэ гү!» гэжэ бээ һайханда бододог залуушуул досоогоо шэбшэнэ. Теэд Жалмын булаг харахан нюдэд үбгэнэйнгөө нюурһаа холо болоногүй. Энэ дэлхэй дээрэ минии Аламжаһаа һайхан хүн үгы гәһэн бодолыень тэдэ харанагүй. Мүнгэ шудхаһан туйба, даруулгаһаа байтагай тахил бурхан абаха зөөритэй болоогүй, орохо гэргүй Аламжатаниие тэдэ хүнүүд хаанаһаа мэдэхэ һэм даа.

— Хүбүүн, тэрэ бурханай тогооной хажууда тамхи татажа байбаш! — гэжэ Тагар үбгэн тэргэ өөдэ аһажа байһан Буладта хашхарба.

— Манай хүбүүн тамхи татадаггүй! — гэнэ Жалма.

Тэндэ һууһан хүнүүд Жалмын нимгэхэн уралай хүдэлхые һайхашаабад. Үшөө нэгэ үгэ хэлэһэй даа гэжэ залуу аяншад хүлеэжэ ядана. Теэд монгол гуримтай эхэнэрнүүд эрэ хүнүүдэй хөөрэлдөөндэ ородоггүй ха юм. Хурганууд шэнги гүбэгэр нидхэ доронь ялаганажа байһан Аламжын нюдэнһөө нюураа

далдалан, Тагар үбгэнэй арада хороод, Жалмые хаража бай-
хан Норсоң хубүүн ханаа алдана. Жалмаһаа хулгай нюдээ
холо болгоогүй байһан Шара-Дамба гэдэргээ налан харашана.
Шад улаан болошоһон Норсон малгайнгаа шэгэбшэ хургандаа
орёожо, нариихан нур ооһорнуудынь түргэ түргэн таһалжа
байгаа һэн. Тэндэ һууһан хүнүүдэй зариманиинь Норсоной зүр-
хөө хүдэлһэн шалтагааниие таажа болоол хаш. Энэ үедэ Жал-
ма газар хараад, үбгэнэйнгөө бүһэнэй сасаг эмирэн һууба. За-
луу Норсоной тэнэг зүрхэн сээжэ соогоо хэды сугабашье, ба-
расай хажууда байһан булган тээшэ гараа һарбайжа шадаха
юм аал!

— Үхэр, мори амидыгаар хээд шанажа байхаар тогоонууд
байна,— гэжэ Аламжа дуугаржархиба.

— Зуун хониной мяха бүхэлээр шанахаар зорюута хэһэн
тогоон юм. Тэрэ Агын дасангай тогоон соо зуун хорин хонин
багтаха юм гэлсэдэг.

— Агын дасан Сүүгэлһээ ехэ гээшэ гү?

— Алиниинь алин гэшэгүй, таба-табан зуун шабигайнууд
юм. Теэд Агада шүтэдэг зонинь олон боложо байна хаш! —
гэжэ Шара-Дамба саашань хөөрэнэ.

Халха Монголһоо эхи абажа урдаһан Онон голой хойто
эрьедэ Сүүгэлэй дасан тогтоһоор зуу гаран жэл болоо юм.
Агын голой эрьедэ хоёрдохи дасан тогтоһоор оройдоол далаад
гаран жэл болоһон байба. Тиибэшье хоёр дасан хоорондоо атаа
жүтөө ехэтэйгээр химаржа эхилээ һэн. Түбэд оронһоо эхитэй,
тангад гуримаар хоолойгоо шахажа уншадаг Агын дасангай
ламанар Богдын Хүрөөнһээ эхитэй, уянгатуулан уншадаг Сүү-
гэл дасангай ламанартай мүнөө тэмсэдэг болоо юм. Агын да-
сан хоёр зуун хүнэг уһа ородог тогоо хүүлэбэ. Тэрэ дасангай
мэдэлдэ мянга хоёр зуун дистиинэ газар бии. Сүүгэлэй дасан
мянган дистиинэ газартай һэн. Миин ханаһан соогоо тогооной
хэмжүүр хээгүй, газарайнгаа хэмжүүрээр тогоогоо шудхуул-
һан байгаа.

— Энэ тогоон соогоо юугээ шанаха юм!

— Буряад зоной үхэр мал шанаха бэээ! — гээд, Шара-Дам-
ба мийһэд гэбэ.

Тэндэ һууһан Тагар үбгэн һэмээхэн гараа наманшалаад бо-
дошобо. Тэрэнэй үргэн дээрэхи үрбэгэрхэн һахал һэбшээ һал-
хинда хийдэн байна. Мүргэлдөөшэ ямаан шэнги нюдээ бэл-
тылгэн, дураггүйгөөр гэдэргээ шагнаархана. Набтархан бүдүүн
үбгэжөөл мүн лэ һууриһаа бодошобо. Шара-Дамбын үгэнүү-
дые бурханда һүзэг ехэтэй хүнэй шагнахань хүшэр байжа
болоол хаш!

— Үхэр малһаа байха, ши бидэ хоёр энэ тогоон соо орохо-
доо болохобди,— гэжэ Шара-Дамба үргэлжэлбэ.

— Энэ тогоон соо минии орохомни холо байха! — гээд,

Аламжа шара нюдээ ёлогод гүүлэн хэрүүлхэбэ. Тэндэ нууһан хүнүүд бүгэдөөрэн баясаашьегүй һаа, баада орожо мийэд гэдэд. Ямаан һахалтай Тагар набтархан тарган хүн хоёр нюураа уршылгалдан, саашаа ябашабад. Жалмые харадаг залуухан хүбүүн бодожо ошохо гэжэ хэды оролдоошые һаа, Аламжын арюун һамганһаа холо болохо аргагүй байба. Тэрэнэй зүрхэн сээжэ соогоо хайлажа, дууһашаһан шэнги болоно.

— Буян хэхын түлөө бүхэли үбэлдөө хахад сэнгээрнь Агын дасангай барилгын модо отолооб гэнэш! Тогоон соо ороогүйдөө яагаабши! — гэжэ Шара-Дамба нүдэнһөө уһа шахажа байжа энеэнэ.

— Нүгэл, тиигэжэ бү хэлэ! — гэн, Аламжа ухаа алдажархиба. Тиигээдшые ойн соорхой сооһоо хара баабгайн гүйжэ гараа һаа, хотогодшые гэхэгүй хүн аад, бурхан тухай муу үгэ дуулахадаа, айһан үхибүүн шэнги, энэ тэрын нюур харасагаан байдаг һэн.

— Мүнөө болотор орохо гэртэй болоогүй хүн аад, хаана ошохобши! — гэжэ дуугараад, Шара-Дамба хоротойгоор энеэжэ байтараа, заахан түмэр гаһанайнгаа галтай хажууһаань амандаа хэжэрхибэ. — Халхай!

Шара-Дамба нэгэнтэ бэшэ иигэжэ амаяа шатаһан юм. Хахад аршам шүбүүгэй нэгэ үзүүртэ хурабшын шэнээхэн түмэр гараһан, нүгөө үзүүртэнь мүн лэ тэрэнэй зэргэ сагаан шулуугаар хэһэн хитад мүштүүг байдаг һэн. Хөөрөөндөө һогтоһон Шара-Дамба хүхижэ ерэхэдээ, алишые таладань гаһанайнгаа байһые мартадаг бэлэй.

Тэндэ байһан хүнүүд эбтэйгээр дарьяса энеэлдэбэд. Бурхан тухай хэрэггүй үгэнүүдые Шара-Дамбын шашахада, дураа гутаһан үбгэд хүхибэгүй. Тэдэнһээ оройдоол арбаад алхам гартарта, гансаараа ургаһан бүхэтэр хуһанай оёороор түхэрэелэн саһаниинь хайлажа, алтан хашарһад мэтэ шара набшаһанууд харагдана. Үбэлэй хүйтэндэ бээрэжэ, дуугай байһан шиисгалдай, хүхэ буханууд годооршонхой, энэ модоной шэлбэ дээгүүр пишагашалданад. Ошожо байһан үбэлые шаналһан юумэдэл, улаан залаата шубууд «дзин, зин-зин» гэһэн нариихан хангюур абяа гаргана. «Үбэлэй шубууд, тонилогты! Бидэ ерээбди!» гэжэ ооглолдоһон шэнгээр, ойн үбэрэй талмай дээгүүр туун турлаагууд хаахиралдана. Үни сагай ой сооһоо гараагүй Аламжа борохон далитай талын дууша жэргэмэл тухай сэдхэжэ, бүришые уйтай болошобо. Энэ үдэр үнгэрүү дулаан байгаа һэн. Хүхэ сэнхир тэнгери доро, һаяхан гүлгэлжэ эхилхээ байһан модод соо һэбшээлэн байгаа һалхин хибэдэһээ хибэжэ хэбтэһэн сарнуудта аятай зохидоор үзэгдэхэдэл гээ һэн. Гансал хүзүүгээ шуһан болотор холгооһон сар хүл дээрээ зогсоод, һүүлээ шарбажа байна. Эзэлүүдгүй тэрээн тээшэ Аламжын нүдэн ошожо, альганайнгаа холонхойе дахин эльбэжэ үзэнэ.